

Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact

Achtergronddocument

WAGENINGEN UR

For quality of life

Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact

Achtergronddocument

Aïde Roest
Katrín Oltmer
Gabe Venema
Jakob Jager
LEI Wageningen UR

Herman Schoorlemmer
Vivian Hendriks-Goossens
Arjan Dekking
Jan-Hendrik Kamstra
Andries Visser
PPO Wageningen UR

Leonne Jeurissen
Edo Gies
Alterra Wageningen UR

April 2009
Rapport 2009-041
Projectcode 31474
LEI Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de werkvelden:

- Internationaal beleid
- Ontwikkelingsvraagstukken
- Consumenten en ketens
- Sectoren en bedrijven
- Milieu, natuur en landschap
- Rurale economie en ruimtegebruik

Dit rapport maakt deel uit van het werkveld Bedrijven en Sectoren.

Foto: Shutterstock

Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact;

Achtergronddocument

Roest, A, K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, L. Jeurissen, E. Gies,
H. Schoorlemmer, V. Hendriks-Goossens, A. Dekking, J. Kamstra en A. Visser
Rapport 2009-041

ISBN/EAN: 978-90-861-532-68

Prijs € 26,75 (inclusief 6% btw)

141 p., fig., tab., bijl.

In dit onderzoek vindt een uitgebreide onderbouwing plaats van de omzet die agrarische bedrijven in 2007 halen uit de volgende zes multifunctionele landbouwsectoren: zorgboerderijen, agrarische kinderopvang, boerderijverkoop, agrarisch natuurbeheer, recreatie en toerisme en ten slotte educatie. Er is gebruik gemaakt van beschikbare databronnen, literatuur en kennis van experts. Tevens wordt aandacht besteed aan de impact van multifunctionele landbouw op de omgeving.

This study provides detailed support for the turnover derived by farms in 2007 from the following six multifunctional agricultural sectors: care farms, agricultural childcare, farm sales, agricultural nature management, recreation and tourism and finally education. Use has been made of the available data sources, literature and expert knowledge. Attention is also focused on the impact of multifunctional agriculture on the environment.

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, 2009

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9000 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	7
	Samenvatting	8
	Summary	12
1	Inleiding	12
	1.1 Aanleiding onderzoek	16
	1.2 Doel	16
	1.3 Afbakening	17
	1.4 Leeswijzer	17
2	Definities	18
	2.1 Zorgboerderijen	18
	2.2 Agrarische kinderopvang	18
	2.3 Boerderijverkoop	19
	2.4 Agrarisch natuurbeheer	20
	2.5 Recreatie en toerisme	20
	2.6 Educatie	21
3	Materiaal en methode	22
	3.1 Algemene werkwijze	22
	3.2 Zorgboerderijen	22
	3.3 Agrarische kinderopvang	24
	3.4 Boerderijverkoop	26
	3.5 Agrarisch natuurbeheer	27
	3.6 Recreatie en toerisme	28
	3.7 Educatie	29
4	Zorgboerderijen	30
	4.1 Aantal zorgboerderijen	30
	4.2 Bedrijfsomvang zorgboerderijen	31
	4.3 Zorgaanbod op zorgboerderijen	32
	4.4 Agrarische productie op zorgboerderijen	34
	4.5 Leeftijd ondernemer op zorgboerderijen	35

4.6	Zorgboerderijen in de provincie	36
4.7	Omzet zorgboerderijen	37
5	Agrarische kinderopvang	40
5.1	Aantal bedrijven met kinderopvang	40
5.2	Structuurgegevens	41
5.3	Omzet agrarische kinderopvang	41
6	Boerderijverkoop	42
6.1	Aantal bedrijven met boerderijverkoop	42
6.2	Bedrijfsomvang bedrijven met boerderijverkoop	43
6.3	Producten	44
6.4	Agrarische productie met boerderijverkoop	46
6.5	Leeftijd ondernemer met boerderijverkoop	47
6.6	Boerderijverkoop in de provincie	48
6.7	Omzet boerderijverkoop	49
7	Agrarisch Natuurbeheer	54
7.1	Subsidie Agrarisch Natuurbeheer (SAN)	54
7.2	Subsidie Natuurbeer (SN)	55
7.3	Omzet agrarisch natuurbeheer	56
8	Recreatie en toerisme	58
8.1	Aantal bedrijven met recreatie en toerisme	58
8.2	Bedrijfsomvang bedrijven met recreatie en toerisme	59
8.3	Agrarische productie met recreatie en toerisme	61
8.4	Leeftijd ondernemer met recreatie en toerisme	63
8.5	Recreatie en toerisme in de provincie	64
8.6	Omzet recreatie en toerisme	65
9	Educatie	69
9.1	Aantal bedrijven met educatie	69
9.2	Structuurgegevens	69
9.3	Omzet educatie	70
10	Impactmeting	72

11	Conclusies	86
	11.1 Zorgboerderijen	86
	11.2 Agrarische kinderopvang	86
	11.3 Boerderijverkoop	87
	11.4 Agrarisch natuurbeheer	88
	11.5 Recreatie en toerisme	88
	11.6 Educatie	89
12	Aanbevelingen	91
	Literatuur	92
	Bijlagen	94
	1 Lijst van geïnterviewden	94
	2 Opzetten van focusgroepen	95
	3 Bronnen Landbouwtelling en Bedrijven-Informatienet	96
	4 Vergoedingen voor zorg op zorgboerderijen	99
	5 Tabellen, figuren en berekeningen zorgboerderijen	100
	6 Tabellen, figuren, uitkomsten focusgroepen en berekeningen boerderijverkoop	105
	7 Tabellen, figuren, uitkomsten focusgroep en berekeningen recreatie en toerisme	120
	8 Kaartbeelden multifunctionele landbouw	135

Woord vooraf

De multifunctionele landbouw is volop in ontwikkeling en is in toenemende mate een bedrijfsstrategie voor agrariërs in Nederland. Behalve dat het een inkomensbijdrage voor agrariërs en hun gezinnen kan leveren, draagt het ook bij aan een verbetering van de relatie tussen boeren en burgers en aan een versterkt vitaal platteland.

Dit waren belangrijke redenen voor het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit om de multifunctionele landbouw in Nederland verder te stimuleren. In 2007 is daarom de Taskforce Multifunctionele Landbouw door minister Verburg ingesteld. Deze Taskforce richt zich op zes sectoren in de multifunctionele landbouw en pakt kansen en belemmeringen aan vanuit de samenwerking tussen private en publieke partijen en stimuleert nieuwe initiatieven waar nodig. De Taskforce streeft daarbij naar een omzetverdubbeling van de multifunctionele landbouw in de periode 2008-2011.

Voor het meten van de omzetontwikkeling is een nulmeting over de situatie in 2007 nodig. Deze rapportage geeft een uitgebreide onderbouwing van het aantal bedrijven, de omzet in de multifunctionele landbouw en haar impact op de maatschappij. Het is daarmee tevens een achtergronddocument van de brochure 'Kijk op de multifunctionele landbouw' (Schoorlemmer, et al., 2009)

Het onderzoek is uitgevoerd door de volgende drie instellingen binnen Wageningen UR: LEI, PPO en Alterra. Een woord van dank gaat uit naar allen die een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van dit rapport.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI Wageningen UR

Samenvatting

Aanleiding en doelstelling

De multifunctionele landbouw wordt in toenemende mate een relevante bedrijfsstrategie voor agrariërs in Nederland. Behalve dat deze strategie een inkomensbijdrage voor agrariërs en hun gezinnen kan leveren, draagt ze ook bij aan een verbetering van de relatie tussen boeren en burgers en aan een versterking van de vitaliteit van het platteland.

Om de multifunctionele landbouw te stimuleren heeft het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (LNV) de Taskforce Multifunctionele Landbouw (Taskforce) opgericht. De Taskforce richt zich actief op de kansen en de belemmeringen voor multifunctionele landbouw vanuit een samenwerking tussen private en publieke partijen. Een belangrijk aspect is het ondersteunen van nieuwe initiatieven. De Taskforce wil een omzetverdubbeling van de multifunctionele landbouw realiseren in de vierjarige periode 2008-2011. Voor het realiseren van deze doelstelling moet er eerst een nulmeting plaatsvinden. Dit rapport geeft een uitgebreide onderbouwing van de omzet in 2007. Daarnaast wordt ingegaan op de impact van 6 sectoren op de omgeving.

De resultaten van dit onderzoek zijn opgenomen in de brochure 'Kijk op multifunctionele landbouw' (Schoorlemmer et al., 2009).

Aanpak

De Taskforce richt zich op de volgende 6 sectoren: zorg, kinderopvang, boerderijverkoop, agrarisch natuurbeheer, recreatie en toerisme en educatie. Voor deze sectoren heeft Wageningen UR een indicatie uitgewerkt van omzetcijfers. Dit is gedaan op basis van een deskstudie en gesprekken met experts. Voor de sectoren boerderijverkoop en recreatie zijn focusgroepen vorm gegeven met ondernemers uit verschillende regio's. In deze groepen zijn voorlopige cijfers bediscussieerd en verder aangescherpt.

Resultaten omzetsmeting

Tabel 1 geeft een samenvatting van de nulmeting van 2007 voor de 6 sectoren. Per sector wordt vervolgens een beknopte toelichting gegeven.

Tabel 1 Totaal overzicht omzetschattingen voor 2007 a)					
Sector	Aantal bedrijven b)	Omzetrange		Gemiddelde omzet in mln. euro	
		per bedrijf * 1.000 euro	per sector in mln. euro		
Zorgboerderijen	756	47-73	35-55	45	
Agrarische kinderopvang	20	6-204	3-5	4	
Boerderij- verkoop	met winkel	1.100	20-200	65-75	70
	andere afzetkanalen	1.750	4-35	15-23	19
Agrarisch natuurbeheer	12.000-14.000	6-8	80-100	90	
Recreatie- en toerisme	Verblijfsrecreatie	1.450	20-55	37-47	42
	Dagrecreatie	1.570	25-38	40-60	50
Educatie	500	2-4	1-2	1,5	
<i>Totaal</i>			<i>276-367</i>	<i>322</i>	

a) Omzetrange en aantal bedrijven zijn niet vermenigvuldigbaar. Voor exacte berekeningen zie navolgende hoofdstukken. Dit geldt ook voor het totaal aantal verbrede bedrijven. De meeste bedrijven hebben meerdere verbredingsactiviteiten; b) Cijfers van het CBS zijn verwerkt in het totaal aantal bedrijven. Als aanvulling op deze cijfers is gebruik gemaakt van andere databestanden en een verdere bewerking om dubbeltellingen te voorkomen. Voor exacte bepalingen zie navolgende hoofdstukken.

Opmerkingen bij de gegevens per sector:

Zorgboerderijen

Voor deze sector zijn meerdere bronnen beschikbaar. Spreiding in al deze informatiebronnen rond omzet is beperkt.

Agrarische Kinderopvang

Het grootste gedeelte van de bedrijven is aangesloten bij de Vereniging Agrarische Kinderopvang (VAK). Die omzetgegevens zijn hard. Naar schatting zijn 10 bedrijven niet aangesloten; hiervoor is een gemiddelde gehanteerd.

Boerderijverkoop

De term Boerderijverkoop is een zeer breed begrip en wordt niet eenduidig gehanteerd. Voor deze studie is in overleg met de klankbordgroep ervoor gekozen alleen de omzet via huisverkoop in beeld te brengen. Er zijn inschattingen gemaakt voor winkels en andere afzetkanalen (langs de weg, op de markt, internet/bezorging, levering aan streekwinkels en horeca). Hier zijn verschillende

bronnen voor gebruikt en heeft de focusgroep bijgedragen aan een nauwkeurig inschatting. De spreiding in omzet heeft te maken met inschatting van omvang van verschillende winkels en verkoopkanalen.

Agrarisch natuurbeheer

De spreiding wordt veroorzaakt door moeilijk te kwantificeren omzet die agrarische ondernemers verkregen via de SN-regeling (omzetting landbouwgrond naar natuur). De vergoedingen dienen ter compensatie van de productie die niet kan worden gemaakt door het uitvoeren van agrarisch natuurbeheer. Ook is er nog geen volledig beeld van de ontvangen vergoedingen buiten het Programma Beheer.

Recreatie en toerisme

Het gaat bij recreatie en toerisme alleen om omzet die bij de verbrede ondernemer terecht komt (spin-off naar andere ondernemingen in het buitengebied is niet meegenomen). Inschattingen van omzet in verblijfsrecreatie worden ondersteund door de voor dit project gevormde focusgroep en lijken redelijk onderbouwd te zijn. De fundering van inschattingen in dagrecreatie is nog relatief zwak. De inschattingen lopen uiteen van bronnen met informatie over bedrijven met excursies (gemiddelde omzet 2.500 euro tot boerengolf (gemiddelde omzet 50.000 euro)). Het ontbreekt hier nadrukkelijk aan representatief cijfermateriaal.

Educatie

Omzet op educatiebedrijven wordt nog niet gemonitord. De gepresenteerde gegevens zijn inschattingen. Er is een schatting gemaakt van aantallen bedrijven, gemiddeld aantal bezoekers, excursies en gemiddelde vergoedingen. Recreatiebedrijven die deelnemen in het Bedrijven-Informatienet netwerk zijn als uitgangspunt genomen.

Impactmeting

Uit een gehouden enquête onder 173 multifunctionele landbouwers blijkt duidelijk dat multifunctionele landbouw een belangrijke functie vervult op het platteland. Het vergroot het werkplezier van de agrarische ondernemers en levert ook extra inkomsten, wat de ondernemers vervolgens deels weer lokaal besteden. Multifunctionele landbouw verbreedt het aanbod van diensten en producten in de regio. Het genereert bovendien direct en indirect de nodige werkgelegenheid en betreft burgers en vrijwilligers bij de landbouw. Daarnaast legt de verbreding ook een stevig fundament onder het agrarisch natuurbeheer omdat veel onder-

nemers daarmee hun bedrijf op een positieve manier willen presenteren aan de burgers.

Aanbeveling voor vervolgmonitoring

In veel van de 6 gekozen sectoren van multifunctionele landbouw ontbreekt het aan voldoende hardheid van gegevens om de omzet te bepalen. Een ander aspect binnen veel van de sectoren is de grote diversiteit tussen de activiteiten en daarmee tussen de bedrijven. Ook hebben veel bedrijven een combinatie van 2 of meer van de 6 onderscheiden sectoren. Bij veel bedrijven is er sprake van een stapeling van functies, daarbij ontbreekt het aan een gescheiden boekhouding (toerekeningsproblematiek). De uitdaging is om voor de komende periode per sector verder vorm en invulling aan de meting te geven waarmee de hardheid van de omzet *en* ook de bijdrage aan het inkomen van agrarische gezinnen wordt verbeterd.

Ook is het aan te bevelen een verder onderbouwde kijk te krijgen op de maatschappelijke effecten en daarmee de impact van de multifunctionele landbouw op haar omgeving.

Summary

Study of multifunctional agriculture, turnover and impact; background document

Motivation and objective

Multifunctional agriculture is becoming an increasingly relevant business strategy for farmers in the Netherlands. Apart from the fact that it can contribute to the income of farmers and their families, it also improves the relationship between farmers and residents and reinforces the vitality of the countryside.

In order to stimulate multifunctional agriculture, the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality (LNV) set up the Multifunctional Agriculture Taskforce (Taskforce). The Taskforce actively focuses on the opportunities and obstacles facing multifunctional agriculture based on a partnership between private and public parties. An important aspect is supporting new initiatives. The Taskforce aims to double the turnover of multifunctional agriculture in the four year period 2008-2011. In order to achieve this goal, a baseline measurement must first take place. This report provides detailed support for the turnover in 2007. It also studies the impact of the 6 sectors on the environment.

The results of this study are described in the brochure '*Kijk op multifunctionele landbouw*' (Schoorlemmer et.al., 2009)

Approach

The multifunctional agriculture taskforce focuses on the following 6 sectors: care, childcare, farm sales, agricultural nature management, recreation and tourism and education. For these sectors, WUR has produced an indication of turnover figures for these sectors. This is based on a desk study and discussions with experts. For the sectors farm sales and recreation, focus groups were set up involving entrepreneurs from various regions. In these groups, interim figures were discussed and detailed.

Results turnover measurement

Table 1 gives a summary of the baseline measurement of 2007 for the six sectors. A brief explanation is then given per sector.

Table 1 Total overview turnover estimates for 2007 a)					
Sector	Number of farms b)	Turnover range		Average turnover in millions of €	
		Per farm * €1,000	Per sector in millions of €		
Care farms	756	47-73	35-55	45	
Agricultural childcare	20	6-204	3-5	4	
Farm sales	With shop	1,100	20-200	65-75	70
	Other channels	1,750	4-35	15-23	19
Agricultural Nature Management	12,000-14,000	6-8	80-100	90	
Recreation and tourism	Long stay recreation	1,450	20-55	37-47	42
	Day recreation	1,570	25-38	40-60	50
Education	500	2-4	1-2	1,5	
<i>Total</i>			<i>276-367</i>	<i>322</i>	

a) Turnover range and number of farms cannot be multiplied. For exact calculations, see following chapters. This also applies to the total number of extended farms. Most farms have several extension activities; b) Figures from the CBS are incorporated in the total number of farms. To supplement these figures, other databases have been used and edited to prevent duplications. For exact determination, see following chapters.

Comments relating to the data per sector:

Care farms

For this sector, several sources are available. Distribution in all these information sources regarding turnover is limited.

Agricultural childcare

The majority of these farms are members of the Agricultural Childcare Association (VAK). These turnover data are hard. It is estimated that around 10 farms are not members, so an average has been applied.

Farm sales

The term 'farm sales' is a very broad term and is not applied uniformly. For this study, in consultation with the brainstorming group, only turnover from house sales has been used. Estimates have been made for shops and other sales channels (roadside, on the market, internet/home delivery, delivery to local shops and the hotel, restaurant and pub sector). Various sources have been

used and the focus group contributed to a more accurate estimate. The distribution in turnover is related to the estimated size of different shops and sales channels.

Agricultural nature management

The range is caused by farm turnover derived from the SN regulation (conversion of agricultural land to nature) which is difficult to quantify. Payments should compensate production which cannot be achieved due to the implementation of agricultural nature management. Nor is there a complete picture of the payments received outside the Management Programme.

Recreation and tourism

With respect to recreation and tourism, it only concerns turnover earned by the farmer who has extended his business (spin-off to other farms outside the area is not included). Turnover estimates in long-stay recreation is supported by the focus group formed for this project and seem to be reasonably well supported. The foundations for estimates in day recreation are still fairly weak. Estimates vary from sources with information about farms with excursions (average turnover 2,500 euro to farm golf (average turnover 50,000 euro)). Here there is a clear lack of representative figures.

Education

Turnover on educational farms is still not being monitored. The data presented is estimated. An estimate has been made of the numbers of farms, average number of visitors, excursions and average payments. Recreational farms that are members of the Farm Accountancy Data Network (FADN) have been taken as the basis.

Impact measurement

From a survey held among 173 multifunctional farmers, it is clear that multifunctional agriculture fulfils an important function in the countryside. It improves the job satisfaction of the farmers and also provides extra income, some of which the farmers then spend locally. Multifunctional agriculture expands the supply of services and products in the region; it also generates directly and indirectly the necessary jobs and involves local residents and volunteers in agriculture. In addition, extended activities lay a solid basis under agricultural nature management because many farmers wish to present a positive image of their farm to local residents.

Recommendation for subsequent monitoring

In many of the six chosen sectors of multifunctional agriculture, there is a lack of sufficiently hard data by which to determine turnover. Another aspect in many of the sectors is the great diversity among the activities and thus the farms. Many farms also have a combination of two or more of the six different sectors. Many farms have a number of functions, with no separate bookkeeping for each (allocation problems). The challenge is to further shape and interpret the measurement in the coming period and thus improve the hardness of the turnover as well as the contribution to the income of agricultural families.

It is also recommended that a further supported study of the social effects be undertaken in order to gain more insight into the impact of multifunctional agriculture on its environment.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding onderzoek

In het rapport *Verbreiding onder de loep: potenties van multifunctionele landbouw* (Schoorlemmer et al., 2006) werd onder andere een inschatting gegeven van de potentie van de multifunctionele landbouw. Daarnaast werd een eerste voorzichtige omzetschatting gegeven van de huidige markt van de multifunctionele landbouw. Ook in andere rapportages zijn inschattingen gemaakt van de omzet.

In 2008 zijn deze omzetgegevens via een quick scan (Venema et al., 2008) van meerdere bronnen nog eens kritisch tegen het licht gehouden. De conclusie was dat de variatie tussen deze inschattingen te groot is en daarmee ontoereikend is om als uitgangspunt te dienen voor beleid. De oorzaak van de variatie ligt enerzijds voor een belangrijk deel in het verschil in gehanteerde uitgangspunten en afbakeningen en anderzijds in het ontbreken van representatieve bedrijfsinformatie (zowel kwalitatief als kwantitatief).

Minister Verburg heeft de Taskforce Multifunctionele Landbouw (hierna te noemen Taskforce) opdracht gegeven bij te dragen aan een omzetverdubbeling van de multifunctionele landbouw in vier jaar. Om het uiteindelijk resultaat van de inzet van de Taskforce en de ontwikkeling van de multifunctionele landbouwsector goed te kunnen vaststellen is een goede nulmeting en de ontwikkeling van een goede monitoringssystematiek onontbeerlijk.

1.2 Doel

Het onderzoek is gericht op de vraag van de Taskforce en de afbakening die zij hanteert (6 sectoren). Aangezien de Taskforce in principe voor 4 jaar is ingesteld en monitoring uiteraard ook na het beëindigen van de Taskforce van belang is, worden ook aanbevelingen gedaan om monitoring blijvend in bestaande structuren in te bedden.

Voor het beantwoorden van de vragen van LNV en de Taskforce is de volgende aanpak gehanteerd voor de nulmeting en de ontwikkeling van een monitoringssystematiek van de verbrede sectoren:

1. *Ontwikkeling van een systematiek om de omzet van de sector multifunctionele landbouw te monitoren*
  - a. Definities van multifunctionele landbouw;
  - b. Noodzakelijke data.
2. *Zo nauwkeurig mogelijk in beeld brengen van de huidige prestaties (omzet) van de multifunctionele landbouw (6 deelsectoren Taskforce).*
  - a. Analyse van de huidige beschikbare gegevens;
  - b. Daar waar de bandbreedtes te groot zijn wordt gezocht naar mogelijkheden om de bandbreedte te verkleinen;
  - c. Aanbevelingen hoe betere data te verkrijgen (wordt ingebracht in onderdeel 1).

1.3 Afbakening

In dit rapport worden de omzetgegevens gepresenteerd en achterliggende analyses van de bijhorende brochure 'Kijk op multifunctionele landbouw' (Schoorlemmer et al., 2009).

In het rapport en de brochure wordt ernaar gestreefd de omzetgegevens zo nauwkeurig mogelijk te presenteren en de bandbreedte zo klein mogelijk te maken. Feit blijft dat dit gebaseerd zal zijn op schattingen aangezien harde omzetgegevens op bedrijfsniveau ontbreken.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden de definities die voor de sectoren zijn gehanteerd uiteengezet. Deels is dit op basis van de afbakening van de Landbouwtelling en deels op aanpassing van de definitie van de Taskforce. In hoofdstuk 3 wordt per sector de gebruikte databestanden en de wijze van berekenen beschreven. Vervolgens wordt in de hoofdstukken 4 tot en met 10 per sector een overzicht gegeven van de resultaten in aparte hoofdstukken per sector en de uitkomsten van de impactmeting. In bijlage 8 staan kaartbeelden van de verschillende sectoren verspreid over Nederland per verbredingstak. De sectoren komen in willekeurige volgorde naar voren, te beginnen met zorgboerderijen, agrarische kinderopvang, boerderijverkoop, agrarisch natuurbeheer, recreatie en toerisme. Aan het eind van het rapport volgen conclusies van de uitkomsten en aanbevelingen voor toekomstige monitoring.

2 Definities

In dit rapport wordt gesproken over verschillende sectoren die vallen onder de doelstelling van de Taskforce. In zowel de literatuur als de praktijk komt het voor dat onder verbreding verschillende sectoren en bedrijven vallen. In dit hoofdstuk wordt per sector beschreven wat de gehanteerde definitie is en welke bedrijven zijn meegenomen in de telling en bepaling van de omzet.

2.1 Zorgboerderijen

In principe wordt onder een zorgboerderij verstaan: een agrarisch productiebedrijf dat zorg aanbiedt als nevenactiviteit. Deze nevenactiviteit kan qua economische omvang groter zijn dan die van de agrarische productie.

In de Landbouwtelling wordt het volgende gevraagd:

Biedt uw bedrijf hulp aan personen met een zorgvraag? Dit kan bijvoorbeeld zijn voor mensen met verstandelijke of lichamelijke beperkingen, langdurig werklozen, personen met een psychische hulpvraag, (ex)gedetineerden, (ex)verslaafden, asielzoekers, maar ook bijvoorbeeld de opvang van kinderen en ouderen. Er wordt onderscheid gemaakt naar:

- *dagbesteding*: De betreffende personen besteden de dag op uw bedrijf, maar wonen elders;
- *wonen/werken*: De betreffende personen wonen op het bedrijf en werken ook mee op het bedrijf;
- *begeleiding bij arbeidsintegratie*. Biedt u hulp aan personen met als doel deze personen voor te bereiden op arbeidsparticipatie?

2.2 Agrarische kinderopvang

Onder agrarische kinderopvang worden de agrarische bedrijven meegerekend die aan kinderen dag- of logeeropvang aan bieden. Het gaat hierbij om professionele kinderopvang in de vorm van een kinderdagverblijf (al dan niet aangesloten bij de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK)).

2.3 Boerderijverkoop

De Landbouwtelling hanteert de volgende definities voor verkoop en verwerking (Dienst Regelingen, 2008):

Verkopen van landbouwproducten

- De directe verkoop van landbouwproducten (van eigen bedrijf en/of andere bedrijven) aan de consument of de detailhandel, bijvoorbeeld verkoop:
  - langs de weg;
  - op de markt;
  - via internet;
  - via een eigen winkel;
  - bezorging aan huis;
  - directe leveringen aan (streek)winkels;
  - horecagelegenheden en markten.
- Het gaat hier niet om het gezamenlijk afzetten aan groothandels of veilingen.

Onder 'verkoop' wordt dus niet alleen boerderijverkoop gerekend, maar ook andere soorten van kleinschalige afzet. De Landbouwtelling geeft echter geen opsplitsing naar de verschillende afzetkanalen. Bedrijven die een korte keten hebben zoals bij bijvoorbeeld Gijs¹ worden niet mee genomen in deze meting.

Verwerken van landbouwproducten

- Verwerking van een ruw landbouwproduct tot een ander nieuw product, bijvoorbeeld melk tot kaas, aardbeien tot jam, sinaasappels tot sap, het maken van chutney, of het drogen van bijvoorbeeld kapucijners
- Producten die bedoeld zijn voor de markt. Het is niet van belang waar het ruwe materiaal vandaan komt (eigen bedrijf of elders).
- Het gaat hier niet om het schoonmaken, snijden, sorteren en verpakken van producten.

De bedrijven die alleen aan huis of in een winkels verkopen worden mee genomen in deze meting. De bedrijven die producten verwerken voor verkoop op het eigen bedrijven zijn mee genomen in de bedrijven met boerderijverkoop.

---

¹ Bij het initiatief van Gijs worden streekproducten verkocht in de PLUS-supermarkten.

2.4 Agrarisch natuurbeheer

Afbakening type natuurbeheer en aantallen

- Volgens de definitie van de Landbouwtelling: Agrarisch natuur- en landschapsbeheer is het ontwikkelen en in stand houden van natuur- en landschapswaarden op landbouwgrond die in gebruik is. Voorbeelden zijn weidevogelbeheer, botanisch beheer, beheer van perceelsranden en het onderhoud van houtwallen. Op basis van een overeenkomst wordt natuur en landschap beheert;
- Agrarische bedrijven die deelnemen aan Programma Beheer (Bron: DLG).

Agrarisch natuurbeheer via andere organisaties wordt niet meegenomen (Staatsbosbeheer, natuurmonumenten, landgoederen enzovoort).

2.5 Recreatie en toerisme

De Landbouwtelling noemt deze sector 'toerisme, accommodatie of vrije tijdsbesteding' en hanteert de volgende definities (Dienst Regelingen, 2008):

Verblijfsrecreatie

- Camping, zomerhuisjes, groepsaccommodatie, bed&breakfast

Ontvangst bezoekers

- rondleidingen, museum, educatie, café en restaurant

Verhuur recreatiegoederen

- verhuur recreatiegoederen (bijvoorbeeld kano's), recreatiedieren (paarden, huifkartochten) of andere recreatieve voorzieningen

Naast deze drie recreatieactiviteiten registreert de Landbouwtelling ook nog het aantal bedrijven dat lid is van Stichting Vrije Recreatie (SVR).

2.6 Educatie

In de Landbouwtelling valt educatie onder de verbredingstak recreatie en wordt samengevat onder de activiteit 'ontvangst bezoekers'. Naast educatie worden hieronder ook rondleidingen, musea, cafés en restaurants geregistreerd. Terwijl rondleidingen en musea ook nog wel een educatief element in zich hebben, kan daar bij cafés en restaurants geen sprake van zijn. Met andere woorden, de gegevens van de activiteit 'ontvangst bezoekers' geeft geen zuiver beeld van educatie op agrarische bedrijven.

3 Materiaal en methode

Voor het bepalen van de omzet worden voor de sectoren verschillende manieren gehanteerd. Dit is afhankelijk van de betrouwbaarheid van de bronnen die worden gebruikt en of deze geschikt zijn om de omzet mee te bepalen. Hieronder wordt eerst in het algemeen beschreven wat de werkwijze is voor de sectoren. Vervolgens worden per sector de bronnen genoemd en de methoden beschreven die zijn gehanteerd om de omzet te bepalen.

3.1 Algemene werkwijze

Eerst wordt er gekeken naar bestaande databronnen en de informatie die in deze bronnen beschikbaar is. Bij onvoldoende gegevens werd gezocht naar andere mogelijkheden, zoals literatuuronderzoek, interviews en/of focusgroepen om het beeld aan te scherpen. De beschrijving van de wijze waarop de focusgroepen zijn opgezet is beschreven in bijlage 2. Voor een uitgebreide beschrijving van de Landbouwtelling en het Bedrijven-Informatienet wordt verwezen naar bijlage 3.

3.2 Zorgboerderijen

Bestaande databases

In Nederland worden op verschillende plaatsen gegevens bijgehouden van zorgboerderijen. De Landbouwtelling richt zich op agrarische bedrijven, het Steunpunt richt zich op alle vormen van zorgboerderijen, een aantal regionale organisaties houdt gegevens bij van de bij hen aangesloten zorgboerderijen, en een aantal adviesbureaus houdt gegevens van de bij hen aangesloten zorgboerderijen. Het probleem van deze verspreide informatie is dat het niet volgens een bepaald format wordt vastgelegd. Hierdoor kunnen gegevens niet 1 op 1 worden overgenomen en met elkaar worden vergeleken.

Landbouwtelling

Binnen de Landbouwtelling wordt het principe gehanteerd van minimaal 3 nge (Nederlands grootte-eenheid) voor agrarische productie om een bedrijf op te nemen. Zorgboerderijen met minder dan 3 nge komen dus niet voor in de Landbouwtelling. De Landbouwtelling geeft inzicht in het aantal bedrijven en de vorm van de aangeboden zorg.

Database Steunpunt Landbouw en Zorg

Het Steunpunt Landbouw en Zorg hanteert niet de omvang van de agrarische productie als maatstaf. Voor de zorgboerderijen die voorkomen in de database van het Steunpunt is het van belang dat er activiteiten plaatsvinden die een link hebben met agrarische productie, zoals een moestuin en het houden van landbouwhuisdieren, en dat deze activiteiten deel uitmaken van de dagbesteding van de deelnemers. Hierdoor is het mogelijk dat in de database van het Steunpunt bijvoorbeeld reguliere maneges (dus niet de speciale maneges voor paardrijden met gehandicapten) voorkomen die niet in de Landbouwtelling zitten.

Bepaling omzet

Voor het bepalen van de omzet van de landbouw en zorgsector is het van belang om de volgende gegevens te hebben:

- het aantal zorgboerderijen in Nederland;
- de gemiddelde omzet van een zorgboerderij. Dit is te berekenen aan de hand van de dagdeelvergoeding van de cliënt en het aantal dagdelen dat de desbetreffende cliënt zorg krijgt op de zorgboerderij. Dit kan per week worden bepaald en dan doorgerekend worden naar een jaar. De vergoeding voor alle cliënten die op een zorgboerderij komen bij elkaar opgeteld vormt de omzet van de zorgboerderij.

Deze gegevens zijn niet voorhanden waardoor er op een andere manier een schatting gemaakt moet worden van de omvang. Op basis van een gemiddelde omzet per zorgboerderij kan een landelijke schatting worden gegeven. Voor het krijgen van een gemiddelde omzet per zorgboerderij zijn de volgende gegevens nodig:

- de gemiddelde vergoeding (zie bijlage 4) die wordt ontvangen per cliënt per dagdeel;
- het aantal cliëntdagdelen dat er zorg wordt aangeboden per week;
- het aantal weken dat de zorgboerderij open is;
- de bezettingsgraad.

Literatuur

In de literatuur zijn verschillende uitspraken gedaan over de mogelijke omvang van de omzet in de landbouw en zorgsector. Op basis van de omzet van een klein aantal zorgboerderijen wordt in een aantal gevallen een landelijke schatting gemaakt. Een belangrijk aspect voor het verkrijgen van een landelijke schatting is een definitie van wat nu werkelijk een zorgboerderij is.

Praktijkinformatie

Om inzicht te krijgen in de praktijk situatie van de zorgboerderijen is contact opgenomen met LTO-Noord. Zij hebben aangegeven wat zij hebben berekend om tot een indicatie te komen van de omzet van hun leden.

3.3 Agrarische kinderopvang

Bestaande databases

Landbouwtelling

In de Landbouwtelling valt kinderopvang onder zorg. Uit de Landbouwtelling kan dus geen uitspraak worden gedaan over het aantal agrarische bedrijven met kinderopvang. Het is dus niet mogelijk om structuurgegevens weer te geven van de agrarische bedrijven met kinderopvang.

Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK)

Om een schatting te geven van de omvang van de sector kan er uitgegaan worden van de bedrijven die zich hebben aangesloten bij de VAK (Verenigde Agrarische Kinderopvang). Dit waren 10 agrarische bedrijven in 2007. Deze bedrijven moeten aan de voorwaarden van de VAK voldoen willen zij het certificaat krijgen. De gegevens van de aangesloten bedrijven worden centraal geregistreerd, wat een duidelijk inzicht geeft.

Gastouderschap

Agrarische bedrijven kunnen kinderopvang aanbieden in de vorm van gastouderschap. Deze vorm van opvang mag worden aangeboden aan maximaal 4 kinderen, buiten de eigen kinderen. Bij deze vorm hoeven er geen aanpassingen gedaan te worden in het bestemmingsplan. Tevens hoeft de boerin geen diploma te hebben. Wel is het zo dat iedereen deze vorm van opvang aan kan bieden en dat het niet specifiek een activiteit is voor op het platteland. Wel moeten mensen die gastouderopvang hebben zich aansluiten bij een erkend gastouderbureau. Op deze manier kunnen de ouders van de kinderen subsidie krijgen voor de kinderopvang.

Bij een gastouderbureau wordt geen onderscheid gemaakt tussen boerderijen en particulieren. Gastouderopvang komt ook niet voor in de Landbouwtelling of bij de databases van het VAK en het Steunpunt Landbouw en Zorg. Het is daardoor niet mogelijk inzicht te krijgen in het aantal boerderijen dat gastouderopvang heeft en zal daarom niet worden meegenomen in de meting.

Kinderopvang en zorg

Het Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg registreert wel de bedrijven die aangeven kinderopvang te verlenen. Hierbij wordt nog geen onderscheid gemaakt tussen opvang van kinderen met een handicap en kinderen zonder handicap. Wel is het zo dat de zorg aan de kinderen met een handicap gefinancierd wordt via de zorgsector. De betaling vindt dus op een andere manier plaats dan bij de reguliere kinderopvang. Daarom worden de agrarische bedrijven die zorg aanbieden aan kinderen met een handicap gerekend tot de zorgboerderijen en komen dus niet voor bij de kinderopvang.

Bepaling omzet

Van de bedrijven die bij de VAK aangesloten zijn wordt de jaarlijkse omzet bijgehouden. Het is dus van deze bedrijven eenvoudig de omzet te bepalen.

Voor de bedrijven die niet aangesloten zijn van de VAK en waarvan geen informatie beschikbaar is wordt een schatting gemaakt. In deze meting worden alleen bedrijven meegenomen met professionele kinderopvang en dus niet de bedrijven met gastouderopvang.

3.4 Boerderijverkoop

Bestaande databases

Landbouwtelling

Binnen de Landbouwtelling wordt het principe gehanteerd van minimaal 3 nge (Nederlands grootte-eenheid) voor agrarische productie om een bedrijf op te nemen. De Landbouwtelling geeft inzicht in het aantal bedrijven dat (streek)producten verwerkt en/of verkoopt en de producten die worden verwerkt en/of verkocht. Streekwinkels zonder agrarische productie vallen buiten de Landbouwtelling.

Landwinkel

Landwinkel is in 2006 ontstaan uit het samengaan van een aantal individuele winkels en de regionale samenwerkingsverbanden Boerderij Plus-winkels, Vallei Landwinkels en Groene Hart Landwinkels.

Bepaling omzet

Bedrijven-Informatienet

Van het Informatienet wordt gebruik gemaakt om de omzet van de bedrijven te kunnen bepalen. Het informatienet heeft echter wel de beperking niet representatief te zijn voor alle bedrijven met boerderijverkoop, dus is ook op andere wijze geprobeerd de omzet te bepalen.

Literatuur

In de literatuur worden uitspraken gedaan over de omzet voortkomend uit boerderijverkoop. Op basis hiervan zal worden gekeken wat de betekenis is voor de sector.

Focusgroepen

Voor het aanscherpen van het beeld wat naar voren komt in de literatuur en het Informatienet is voor boerderijverkoop een focusgroep opgezet. Voor de opzet van een focusgroep zie bijlage 2.

3.5 Agrarisch natuurbeheer

Bestaande databases

Landbouwtelling

Binnen de Landbouwtelling wordt het principe gehanteerd van minimaal 3 nge (Nederlands grootte-eenheid) voor agrarische productie om een bedrijf op te nemen. De Landbouwtelling geeft inzicht in het aantal bedrijven dat aan agrarisch natuur- en landschapsbeheer doet, oftewel het ontwikkelen en instandhouden van natuur- en landschapswaarden op landbouwgrond die in gebruik is.

Programma Beheer

Binnen het Programma Beheer kunnen agrariërs aanspraak maken op de SAN (Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer) en de subsidie voor beheer van natuurgronden (beheerssubsidie SN). Het gebruik van deze subsidies wordt jaarlijks vastgelegd door Dienst Regelingen (DR) van het ministerie van LNV (LNV, 2007). Er wordt hierin niet vastgelegd welk deel van de SN naar agrariërs gaat.

Bepalen omzet

Bedrijven-Informatienet

Voor de bepaling van de omzet uit natuurbeheer op agrarische bedrijven is gebruik gemaakt van het Informatienet. In dit net wordt de vergoeding voor natuurbeheer. Dit kunnen zowel ontvangen subsidies via Programma Beheer zijn, als overige ontvangen vergoedingen voor natuurbeheer door agrarische ondernemers.

Gezien de grote deelname van bedrijven aan natuurbeheer geeft het Informatienet een redelijk betrouwbaar beeld voor de omzet uit natuurbeheer

Overige

Er zijn globale schattingen gemaakt voor natuurbeheer buiten Programma Beheer.

3.6 Recreatie en toerisme

Bestaande databases

Landbouwtelling

Binnen de Landbouwtelling wordt het principe gehanteerd van minimaal 3 nge (Nederlands grootte-eenheid) voor agrarische productie om een bedrijf op te nemen. Bedrijven gevestigd op het platteland zonder agrarische productie die wel en vorm van recreatie of toerisme aanbieden vallen buiten de Landbouwtelling. De Landbouwtelling geeft inzicht in het aantal bedrijven en de vorm van recreatie of toerisme dat wordt geboden.

Overige databestanden

Voor verdere bepaling van de onderverdeling van het recreatie aanbod is gebruik gemaakt van de bestanden van VEKABO, SVR en Boerengolf.

Bepalen omzet

Bedrijven-Informatienet

Van het Informatienet zal gebruik worden gemaakt om de omzet van de bedrijven te kunnen bepalen. Het Informatienet heeft echter wel de beperking niet representatief te zijn voor alle bedrijven met recreatie en toerisme, dus al ook op andere wijze worden getracht de omzet te bepalen.

Literatuur

In de literatuur worden uitspraken gedaan over de omzet voortkomend uit recreatie en toerisme op boerderijen. Op basis hiervan zal worden gekeken wat de betekenis is voor de sector.

Focusgroepen

Voor het aanscherpen van het beeld wat naar voren komt in de literatuur en het Bedrijven-Informatienet is voor recreatie en toerisme een focusgroep opgezet. Voor de opzet van een focusgroep zie bijlage 2.

3.7 Educatie

Bestaande databases

Landbouwtelling

Binnen de Landbouwtelling wordt het principe gehanteerd van minimaal 3 nge (Nederlandse grootte-eenheid) voor agrarische productie om een bedrijf op te nemen. In de Landbouwtelling valt educatie onder de verbredingstak recreatie en wordt samengevat onder de activiteit 'ontvangst bezoekers'. Naast educatie worden hieronder ook rondleidingen, musea, cafés en restaurants geregistreerd. Terwijl rondleiding en musea ook nog wel een educatief element in zich hebben, kan daar bij cafés en restaurant geen sprake van zijn. Met andere woorden, de gegevens van de activiteit 'ontvangst bezoekers' geeft geen zuiver beeld van educatie op agrarische bedrijven.

Overige databases

Bij verschillende overkoepelende organisaties kunnen het aantal aangesloten bedrijven worden achterhaald.

Bepaling omzet

Voor het bepalen van de omzet uit educatie is gebruik gemaakt van het Informatienet en literatuur.

4 Zorgboerderijen

In de praktijk is het palet van zorgboerderijen zeer divers. Een zorgboerderij kan een grote omvang hebben wat betreft agrarische productie (aangeduid in aantal nge¹) en een kleine zorgtak (aangeduid in aantal cliëntdagdelen) of een beperkte agrarische productie en een grote zorgtak. Alle mogelijke combinaties die tussen deze twee vormen liggen vallen onder de definitie zorgboerderij.

4.1 Aantal zorgboerderijen

Het aantal zorgboerderijen die voorkomen in de Landbouwtelling en de database van het Steunpunt lopen uiteen (zie tabel 4.1). Dit heeft te maken met de criteria om te worden opgenomen in de databases en de meetmomenten. Verschillen in de databases komen voort doordat in de Landbouwtelling geen bedrijven voor kleiner dan 3 nge. Het Steunpunt maakte dit onderscheidt niet.

Daarnaast wordt de Landbouwtelling gedaan in het voorjaar en geeft het Steunpunt aan het eind van het jaar een totaal aantal zorgboerderijen. Hierdoor kunnen zorgboerderijen na de Landbouwtelling van dat jaar zijn gestart wel voorkomen in de database van het Steunpunt van het desbetreffende jaar (zoals in 2007).

In de volgende hoofdstukken zal verslag worden gedaan over de zorgboerderijen die in de Landbouwtelling voorkomen. Bij het berekenen van de omzet zal het aantal zorgboerderijen met agrarische productie die eind 2007 bekend waren bij het Steunpunt worden meegenomen. Dat waren 756 zorgboerderijen.

Tabel 4.1 Aantal zorgboerderijen geteld door het Steunpunt en de Landbouwtelling, 2003-2007			
Zorgboerderijen	2003	2005	2007
Steunpunt a)	372	526	756
Landbouwtelling	372	542	605
Vershil (Steunpunt - Landbouwtelling)	0	-16 b)	151
a) Het Steunpunt vermeldt bestaande zorgboerderijen die een optelsom zijn van zorgboerderijen + boerderijen die een projectplan hebben opgesteld + boerderijen die aangeven zich serieus te oriënteren. Van deze 787 zorgboerderijen hadden 756 serieuze agrarische productie; b) In 2005 komen 16 zorgboerderijen meer voor in de Landbouwtelling dan bij het Steunpunt. Een mogelijke oorzaak kan zijn dat het Steunpunt hun database in 2005 heeft opgeschoond en daardoor een aantal zorgboerderijen heeft verwijderd die wel in de Landbouwtelling een melding hebben gemaakt van hun bestaan als zorgboerderij. Bron: Steunpunt Landbouw en Zorg en CBS-Landbouwtelling.			

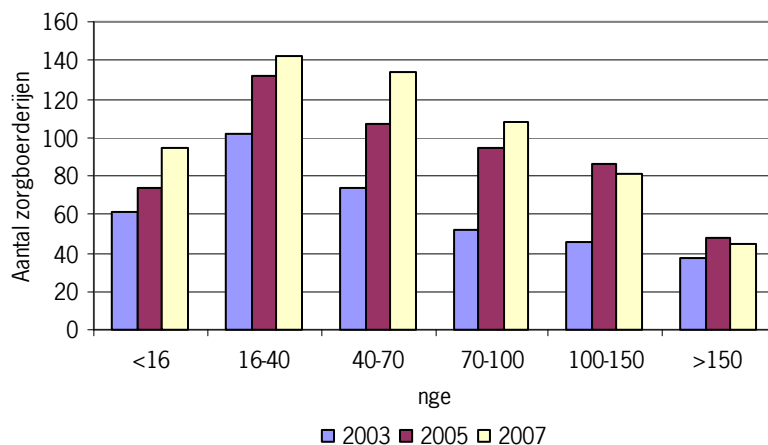
4.2 Bedrijfsomvang zorgboerderijen

Het agrarisch gedeelte van de zorgboerderijen kan worden onderverdeeld in de omvang van de agrarische productie in nge (zie figuur 4.1). Dit geeft echter alleen aan wat de agrarische productie is en zegt niets over de omvang van de zorg op de boerderij. Duidelijk komt naar voren dat zorg veelal wordt aangeboden op agrarische bedrijven met een omvang tussen de 16 en 100 nge met een piek bij bedrijven tussen de 16 en 70 nge.

In de periode van 2003-2005 laten de boerderijen met een omvang tussen de 100-150 nge een sterke groei zien. Opvallend is dat over de periode van 2005 en 2007 het aantal zorgboerderijen boven de 100 nge een daling laten zien.

Figuur 4.1 Zorgboerderijen ingedeeld naar hun agrarische bedrijfsomvang, 2003-2007

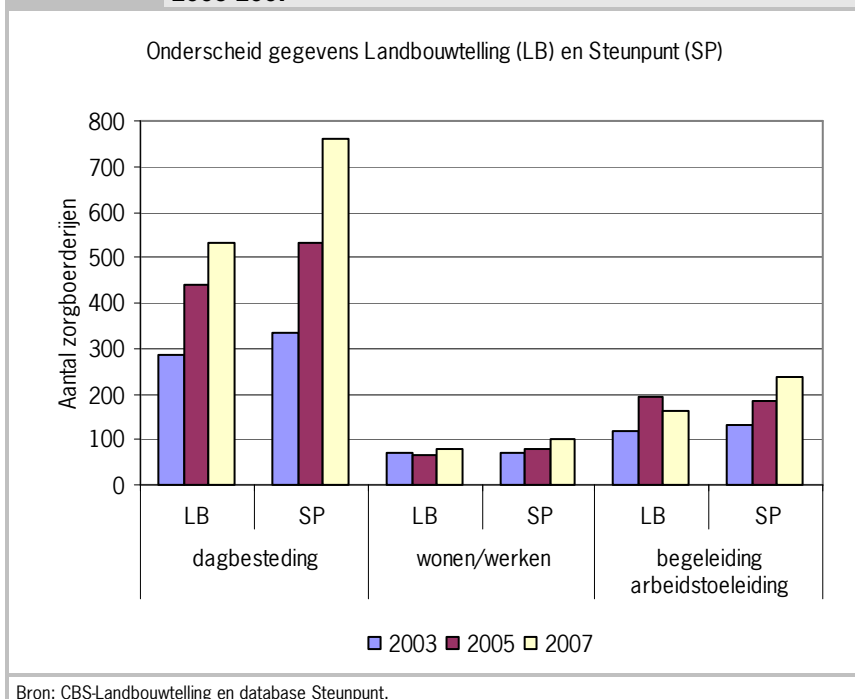

Bron: CBS-Landbouwtelling.

4.3 Zorgaanbod op zorgboerderijen

Zorgvormen op een zorgboerderij kunnen worden onderverdeeld in dagbesteding, wonen/werken, en arbeidsintegratie. Deze gegevens worden zowel door het Steunpunt als in de Landbouwtelling gevraagd (zie figuur 4.2). Het is voor zorgboerderijen mogelijk om meerdere vormen van zorg aan te geven waardoor het totaal van alle vormen hoger ligt dan het aantal zorgboerderijen. Wat naar voren komt is dat in 2003 voor wonen/werken en in 2005 voor arbeidsintegratie, het aantal zorgboerderijen in de Landbouwtelling hoger ligt dan bij het Steunpunt. Dit komt omdat veel van deze zorgboerderijen slechts één cliënt hebben en zich niet aanmelden bij het Steunpunt.

Figuur 4.2 Aantal zorgboerderijen naar type zorg volgens twee bronnen, 2003-2007

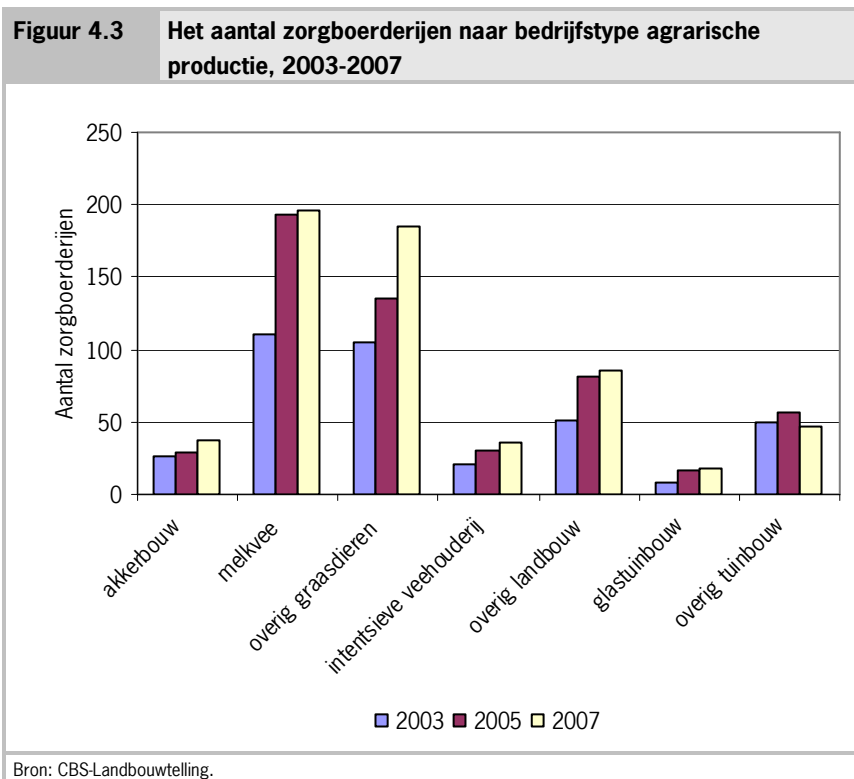
De meest voorkomende vorm van zorg op boerderijen is dagbesteding in de vorm van ondersteunende of activerende begeleiding. Zeker als deze vorm kleinschalig wordt aangeboden zijn er weinig tot geen aanpassingen van het agrarisch bedrijf nodig.

De vorm van wonen op de boerderij vereist wel aanpassingen. Zo zijn er slaapkamers nodig, al dan niet individueel, die in het woonhuis of op het erf moeten worden gemaakt. Het heeft tevens een grotere impact op het boerengezin, doordat zij een deel van hun privacy moeten inleveren.

Het aantal cliënten wordt door zowel het Steunpunt als in de Landbouwtelling niet gevraagd. Dit maakt het alleen mogelijk een schatting te geven van de omvang van de zorg op boerderijen op basis van gegevens van eerdere onderzoeken en mensen uit de praktijk. Ook zij hebben slechts een beperkt inzicht in het aantal cliënten dat werkelijk de zorgboerderijen bezoekt.

4.4 Agrarische productie op zorgboerderijen

Alle vormen van agrarische productie kunnen worden ingezet om zorg aan te bieden. Zorg wordt echter het meest aangeboden op agrarische bedrijven die melkvee of graasdieren houden (zie figuur 4.3). De groei over de periode 2003-2005 was het sterkst bij melkveebedrijven. In de periode 2005-2007 groeide het aantal zorgboerderijen het sterkst bij de overig graasdierbedrijven (hieronder vallen schapenbedrijven, geitenmelkerijen, vleesvee, mestvee enzovoort). Alleen bij de overig tuinbouwbedrijven is een afname zichtbaar van het aantal zorgboerderijen.

Bedrijfstype en dagbesteding

Dagbesteding is de vorm van zorg die het meest door zorgboerderijen wordt verleend. Over de jaren heen neemt het percentage van alle zorgboerderijen in

Nederland die dagbesteding verleent toe van 77 naar 88 (zie bijlage 5, tabel 1). Wel heeft een verschuiving plaatsgevonden van het type agrarische bedrijven die dagbesteding aanbieden. Zo was in 2003 het percentage dat dagbesteding aanbod het hoogst (84%) bij de overige landbouwbedrijven. In 2005 was het percentage het hoogst onder de intensieve bedrijven en in 2007 onder de melkveebedrijven. De overige tuinbouwbedrijven behoorden tot het laagste percentage.

Bedrijfstype en wonen/werken

De vorm van zorg die het minst wordt aangeboden op zorgboerderijen is wonen en werken met slechts 19% van de bedrijven in 2003 en 13% van de bedrijven in 2007 (zie bijlage 5, tabel 2). Opvallend is dat net als bij dagbesteding het hoogste percentage in 2003 te vinden is bij de overige landbouwbedrijven. Dit percentage daalt echter sterk door de jaren tot 14 in 2007. Die daling is ook te zien bij de akkerbouwbedrijven en de melkveebedrijven. De enige stijging is te zien bij de overig tuinbouwbedrijven, van 2% in 2003 tot 15% in 2007.

Bedrijfstype en arbeidsintegratie

Arbeidsintegratie laat na een groei van de periode 2003 en 2005 een daling zien van 2005 op 2007 (zie bijlage 5, tabel 3). Ook hier ligt het percentage het hoogst bij de overige tuinbouwbedrijven met een uitschieter naar 75% in 2005. Ook de glastuinbouwbedrijven hebben een hoger percentage van bedrijven, met 65% in 2005 en het hoogste percentage van 56 in 2007. De vorm van zorg wordt het minst aangeboden op melkveebedrijven met een percentage van 17 in 2007.

4.5 Leeftijd ondernemer op zorgboerderijen

De leeftijden van de zorgboeren ligt vooral tussen de 40 en 60 jaar. Opvallend is dat het aantal zorgboeren onder de 40 jaar afneemt over de periode 2005-2007 (zie bijlage 5, figuur 1). In diezelfde periode blijft het aantal zorgboeren tussen 40 en 50 jaar nagenoeg constant en neemt het aantal zorgboeren met een leeftijd tussen 50 en 60 jaar sterk toe.

Wat echter niet in de Landbouwtelling naar voren komt is de uitvoer van de werkzaamheden door de gezinsleden. Zo kan het bedrijfshoofd een ouder zijn en een zoon of dochter een zorgboerderij op het bedrijf starten. Hier zou inzicht in verkregen kunnen worden als er gekeken wordt naar de uitvoer van de werk-

zaamheden door verschillende gezinsleden. Aanvullend kan gekeken worden naar het opvolgingsperspectief van zorgboerderijen. Dit is in 2004 en in 2008 gevraagd en zou eventueel gekoppeld kunnen worden aan onderstaande gegevens als nieuwe onderzoeksvraag.

4.6 Zorgboerderijen in de provincie

Van de landbouw en zorgsector is bekend dat er naast een landelijke organisatie nog 18 verschillende regionale organisaties actief zijn. De regionale organisaties vervullen verschillende functies, naar gelang de behoefte van zorgboerderijen in de regio. Een organisatie als Landzijde, actief in de provincie Noord-Holland, draagt bij aan de totstandkoming van de relatie tussen de zorgboerderij en de cliënt en verzorgt daarbij ook de financiële zaken. Dit zou een bijdrage kunnen hebben geleverd aan de sterke toename van het aantal zorgboerderijen in die provincie (zie bijlage 5, figuur 2).

Alleen in de provincies Gelderland en Groningen is het aantal zorgboerderijen afgenomen in de periode 2005 tot 2007. In de provincie Utrecht is het aantal zorgboerderijen over de periode 2005 en 2007 gelijk gebleven. Alle overige provincies laten een toename zien.

Zorgaanbod in de provincie

Het aanbod van zorg verschilt sterk per provincie (zie bijlage 5, figuur 3). Bij het aanbod van de zorg horen verschillende tarieven. Tevens kan het voor cliënten van belang zijn wat er in de provincie aan zorg wordt geboden. Het aantal zorgboerderijen in de provincie Gelderland is het grootst voor dagbesteding en arbeidstoeleiding. In deze provincie zijn ook de meeste zorgboerderijen in Nederland gelegen.

Opvallend is wel dat in Noord-Brabant het vaakst wonen/werken aangeboden wordt. Dit is wellicht te verklaren door de NovaFarms¹ en ook BJ Brabant en Topaze² in die regio. Totaal gaat het om ongeveer 70 boerderijen (30 NovaFarms, 20 BJ Brabant en 20 Topaze).

---

¹ Deze zijn tot stand gekomen door de Brabantse verslavingsinstituten Novadic en Kentron. Op deze boerderijen gaan mensen met een drank-, drugs- of gokprobleem de strijd aan met hun verslaving. De behandeling van de cliënten gebeurt door de begeleiders van Novadic. Het is de bedoeling dat de cliënten hun weg terugvinden naar de maatschappij.

² Jeugdzorginstellingen die 1 jongere plaatsen per boerderij; die woont er dan voor een half tot een heel jaar.

4.7 Omzet zorgboerderijen

Literatuur

In de literatuur worden verschillende omzetschattingen gedaan van de landbouw en zorgsector. Deze ontlopen elkaar niet veel. Om verder inzicht te krijgen in wat er in de literatuur geschreven is volgt hieronder een overzicht van de schattingen en hun achtergrond.

In het artikel van Hassink et al. (2007) wordt uitgegaan van een HBO-afstudeerscriptie van C. Zwartbol die in opdracht van het Steunpunt een enquête heeft gehouden onder zorgboeren. In totaal hebben 57 zorgboerderijen de financiële gegevens goed ingevuld en kon de omzet van deze zorgboerderijen worden berekend. Dit is tot op heden het enige onderzoek waar dit is gedaan. Bij 20% van deze 57 zorgboerderijen zijn de inkomsten uit de landbouw <20%. Opvallend is namelijk dat de omzet uiteen loopt van 0 euro tot 435.000 euro. De gemiddelde inkomsten van deze 57 zorgboerderijen ligt op 73.000 euro. Op basis hiervan komt Hassink op het bedrag van *37 miljoen euro* voor de sector voor 2006. Als dit doorberekend wordt voor 2007 betekent dit een omzet van *55,2 miljoen euro* voor de sector. Dit is echter zonder verhoging van de vergoedingen of een toename in de omvang van het aantal cliënten.

In 'Verbreding onder de loep' (Schoorlemmer et al., 2006) wordt gesproken over 432 zorgboerderijen in 2004. Hierbij wordt geen onderscheid gemaakt tussen landbouw bedrijven en instellingsboerderijen.

Per zorgboerderij maken zij een berekening van 7 cliënten per bedrijf, die 200 dagen per jaar op het bedrijf aanwezig zijn met een gemiddelde omzet van 40 euro per cliënt per dag. Het is niet duidelijk waarop deze berekening is gebaseerd. Deze berekening komt op 56.000 euro omzet per zorgboerderij per jaar. Dit komt voor de sector neer op *24 miljoen euro* per jaar in 2004. Als dit doorberekend wordt voor 2007 betekent dit een omzet van *42,3 miljoen euro* voor de sector. Dit is echter zonder verhoging van de vergoedingen of een toename in de omvang van het aantal cliënten.

Roest (2007) laat zien dat onder 20 zorgboerderijen uit drie regio's de gemiddelde omzet 42.321 euro is. Hierbij zijn alleen landbouwbedrijven die als nevenactiviteit zorg aanbieden geselecteerd. De grote standaarddeviatie laat zien dat de spreiding van de omzet onder de zorgboerderijen groot is. Als de omzet wordt geëxtrapoleerd naar de 756 zelfstandige bedrijven die het Steunpunt telde, is dit een omzet van ongeveer *32 miljoen euro* voor de sector voor 2007. Deze berekening zal echter niet worden meegenomen in het totaaloverzicht,

omdat het mogelijk om een niet representatieve groep gaat voor de zorgboerderijen in Nederland.

De meest recente studie is gedaan door Iris Hagenaar als afstudeeropdracht aan de Hogeschool Van Hall-Larenstein in opdracht van de Stichting Green Valley. Zij gaat daarbij uit van een gemiddeld tarief van 35 euro per dagdeel per cliënt en houdt daarbij geen rekening met het aandeel logeeropvang en/of andere vergoedingen. Zij heeft op basis van gegevens uit de database van het Steunpunt en gegevens van de website www.zorgboeren.nl (een website waar zorgboerderijen zich kunnen presenteren) gekeken naar de bezettingsgraad van de zorgboerderijen en de omvang van de zorgtak. Per provincie is vervolgens een schattig gemaakt van de omzet en de omzet per bedrijf. Opvallend is echter dat het totaal aantal zorgboerderijen in dit onderzoek hoger ligt dan in de dataset van het Steunpunt en de Landbouwtelling voorkomt. De berekende omzet is 48.660 euro per zorgboerderij en *47,2 miljoen euro* voor de sector in 2008.

De praktijk

Het Steunpunt Landbouw en Zorg gaf in 2007 een schatting van *45 miljoen euro* over 900 zorgboerderijen. Dit zou overeenkomen met 50.000 euro omzet per zorgboerderij. Het is niet duidelijk waarop de omzetschatting is gebaseerd.

LTO Noord advies (Derk Pullen) heeft eind 2007 een analyse gemaakt van de - op dat moment - 498 zorgboerderijen die zichzelf presenteren op www.zorgboeren.nl. Hierbij is onder andere gekeken naar het productievolume van de zorgboerderijen. De bruto-omzet komt per zorgboerderij op 47.000 euro per jaar. Voor een overzicht van de berekening ten grondslag van de bevindingen wordt verwezen naar bijlage 5, kader 1. Als dit wordt geëxtrapoleerd naar 756 zorgboerderijen in Nederland is de totale omzet van de sector *35,5 miljoen euro*.

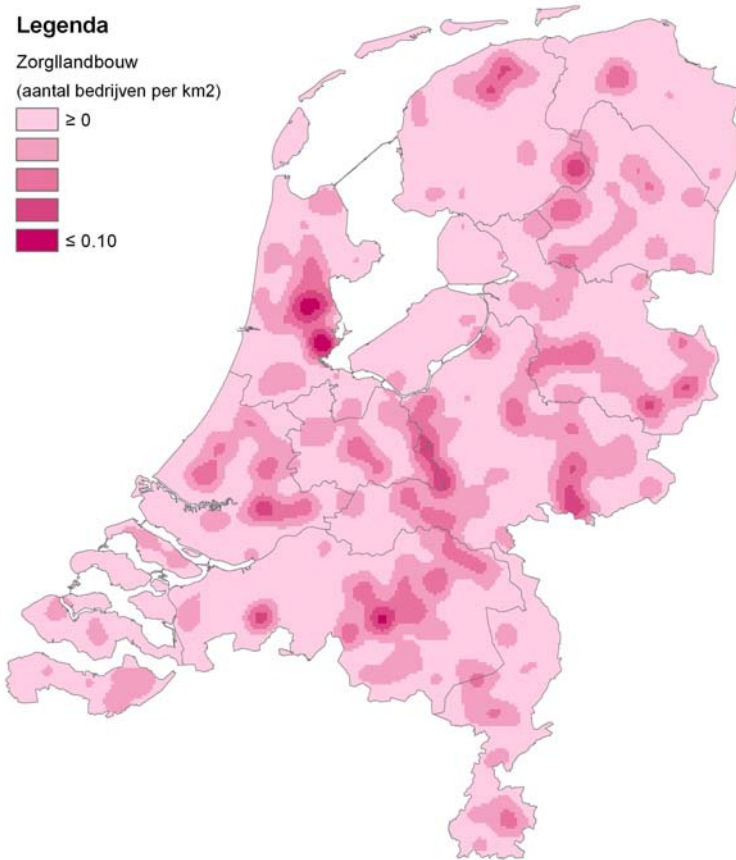
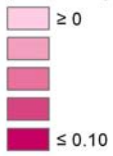
Hoewel ook deze benadering op een aantal aannames berust, lijkt dit wel een realistische afspiegeling van de werkelijkheid te zijn. Dit kan worden afgeleid van de (beoogde dan wel gerealiseerde) financiële resultaten van individuele zorgboerderijen waarmee LTO Noord in hun adviestrajecten contact hebben.

Geschat wordt dat de omzet op agrarische bedrijven met zorg voor 2007 *45 miljoen euro* is. Voor verdere uitwerking zie hoofdstuk 11.

Figuur 4.4 Bedrijven met zorglandbouw, 2007

Legenda

Zorglandbouw
(aantal bedrijven per km²)

Bron: GIAB 2007, Alterra.

5 Agrarische kinderopvang

Agrarische bedrijven kunnen op verschillende manieren kinderopvang aan bieden. Dit kan via de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK), gastouderopvang en aan kinderen met een handicap. Het totale aantal bedrijven dat kinderopvang aanbiedt is niet bekend doordat het niet centraal wordt geregistreerd.

5.1 Aantal bedrijven met kinderopvang

Agrarische bedrijven aangesloten bij de VAK

In totaal zijn er in 2007 10 bedrijven aangesloten bij de VAK. In 2008 waren er al 26 bedrijven aangesloten bij de VAK en voor 2009 hebben zich nieuwe deelnemers aangemeld voor de cursus.

In totaal hebben de 10 bedrijven aangesloten bij de VAK 150 kindplaatsen. Dit betekent dus dat zij zoveel kinderen kunnen opvangen, wat neerkomt op gemiddeld 15 kindplaatsen per bedrijf.

Om deze kinderen van opvang te kunnen voorzien zijn in totaal 38 mensen in dienst van de bedrijven. Dit komt neer op een gemiddelde van 4 personeelsleden per bedrijf. Echter, er zijn 4 bedrijven waar ze geen mensen in dienst hebben en er zijn 2 bedrijven met 8 mensen in dienst. Gekeken naar de bezetting per personeelslid worden er gemiddeld 4 kinderen opgevangen.

In de reguliere kinderopvang is dat afhankelijk van de leeftijd van het kind. Er is een onderscheid in de categorieën 0-4 jaar en van 2-4 jaar. Als er een gemengde groep is van 0-4 jaar kunnen er meer kinderen worden opgevangen. In de buitenschoolse opvang van 4-12 jaar is in de groep 1 leidster op 10 kinderen. De groepen bestaan meestal uit 20 en maximaal uit 30 kinderen, tenzij de groepen worden gesplitst. Als er met de kinderen activiteiten buiten de locatie worden gedaan is het 1 leidster op 8 kinderen.

Om het bedrijf aan te passen om kinderopvang te kunnen aanbieden hebben de bedrijven gemiddeld 147.500 euro geïnvesteerd. Het is niet duidelijk wat de afschrijvingsperiode is van de investeringen. Gezien het hoge bedrag zit het grootste gedeelte van de investeringen in gebouwen en toegankelijkheid van het bedrijf, zoals parkeerplaatsen, aanleg speeltuin, enzovoort.

Agrarische kinderopvang (niet-VAK-bedrijven)

Het aantal niet bij de VAK aangesloten agrarische bedrijven met kinderopvang is niet bekend. Er wordt verondersteld dat het hier om ongeveer 10 bedrijven gaat

Gastoudergezinnen op agrarische bedrijven

Het aantal bedrijven is niet bekend. Hierdoor is het niet mogelijk een schatting te geven van de omzet op bedrijven met gastouderopvang.

5.2 Structuurgegevens

Door het niet kunnen achterhalen welke bedrijven in de Landbouwtelling agrarische kinderopvang aanbieden is het niet mogelijk de structuurgegevens van deze bedrijven weer te geven.

5.3 Omzet agrarische kinderopvang

Agrarische bedrijven aangesloten bij de VAK

De omzet van de bedrijven is per bedrijf gemiddeld 203.500 euro per jaar. Hier gaan onder andere nog de personeelskosten en investeringen van af. De totale omzet van de 10 bedrijven is voor 2007 *2.035.000 euro*.

Agrarische kinderopvang (niet VAK bedrijven)

Geschat wordt dat 10 bedrijven a 203.500 euro gemiddelde omzet is daarmee *2 miljoen euro*.

Geschat wordt dat de totale omzet uit de professionele kinderopvang op agrarische bedrijven voor 2007 *4 miljoen euro* is. Voor verdere uitwerking zie hoofdstuk 11.

6 Boerderijverkoop

Op agrarische bedrijven is het al sinds lange tijd mogelijk om producten te kopen. De laatste jaren heeft een aantal agrarische bedrijven, om zo meer omzet te kunnen halen op de producten en contact te hebben met de consument, dit op een professionelere wijze aangepakt. In dit hoofdstuk zal inzicht worden gegeven in het aantal bedrijven met boerderijverkoop, de agrarische productie van de bedrijven en vervolgens wordt een schatting gemaakt van de omzet van deze bedrijven.

6.1 Aantal bedrijven met boerderijverkoop

Het aantal landbouwbedrijven met boerderijverkoop is tussen 2003 en 2007 met circa de helft gedaald, van bijna 5.400 naar ruim 2.800. Het aantal bedrijven met verwerking is in dezelfde periode teruggelopen van ruim 1.100 naar bijna 700, ofwel met circa 40%.¹ Ook zijn er in 2007 circa 40% minder bedrijven die verwerking en verkoop combineren dan in 2003. In 2003 waren dit 440 bedrijven en in 2007 nog maar 270 (zie tabel 6.1).

Het grootste gedeelte van de daling in het aantal bedrijven vond plaats tussen de jaren 2005 en 2007.

De terugloop in het aantal verkooppunten betekent niet direct dat de omzet uit de verkoop van (eigen) producten in dezelfde orde van grootte is afgenomen. De ontwikkeling in de laatste jaren laat meer het beeld zien van concentratie van verkooppunten, opschaling van bestaande verkooppunten en afzet via andere afzetkanalen (bijvoorbeeld streekpakketten of andere manieren van ketenvorming). In principe kan dit worden beschreven als een ontwikkeling richting kwaliteit, of verdieping van boerderijverkoop. Een dergelijke ontwikkeling is ook binnen een aantal andere verbredingssectoren te zien, zoals binnen het agrotourisme.

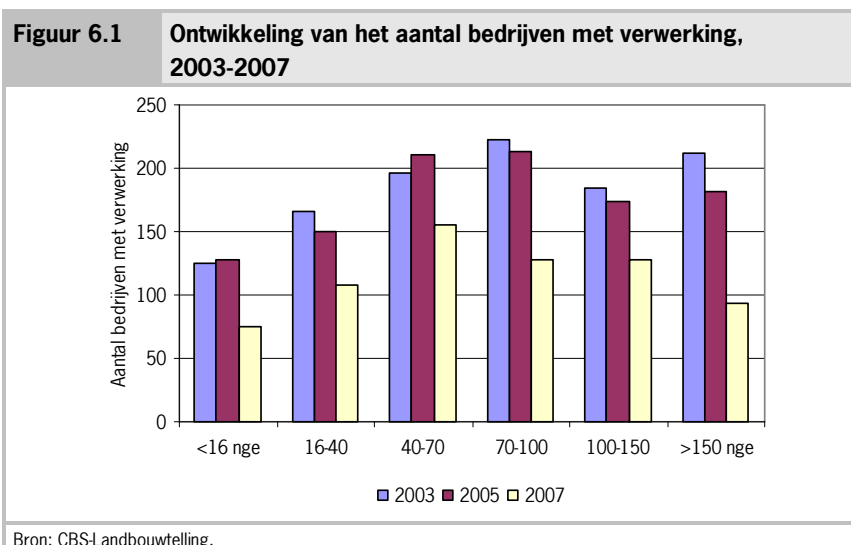
¹ Dit is waarschijnlijk het gevolg van administratieve verplichtingen die met verkoop gepaard gaan.

Tabel 6.1 Aantal landbouwbedrijven met boerderijverkoop en met verwerking, 2003-2007			
	2003	2005	2007
Boerderijverkoop	5.380	4.532	2.851
Verwerking	1.106	1.057	686

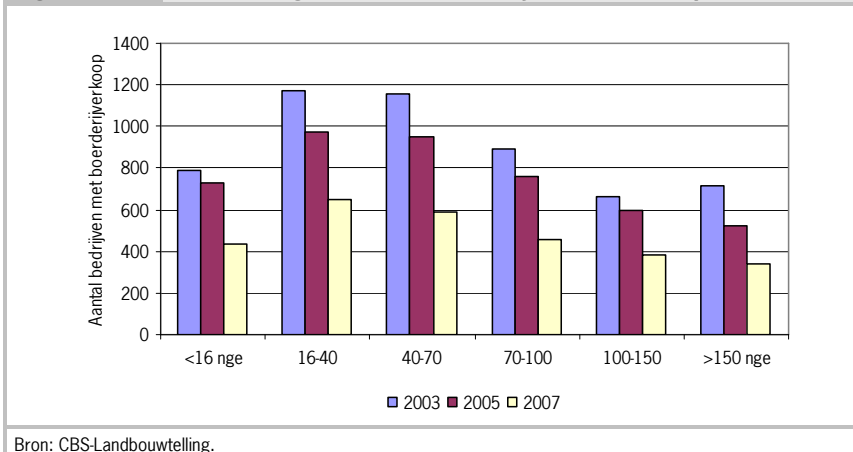
Bron: CBS-Landbouwelling.

6.2 Bedrijfsomvang bedrijven met boerderijverkoop

Figuren 6.1 en 6.2 tonen de ontwikkeling van het aantal bedrijven met verwerking en verkoop naar bedrijfsomvang. Bij verwerking varieert de terugloop tussen 2003 en 2007 in de verschillende grootteklassen van 20 tot 55%, waarbij de grootste daling plaatsvond op bedrijven van boven de 150 nge. Op de 'kleinere middelgrote bedrijven (40-70 nge) was de daling in de verwerking met 20% relatief gezien het geringst. Opmerkelijk is de sterke terugloop bij de grote bedrijven. Het is aan te nemen dat op een deel van deze bedrijven de verwerkingstak dusdanig is opgeschaald, bijvoorbeeld door verdergaande ketenvorming of uitgebreidere horizontale samenwerking, dat deze niet meer onder verbreding wordt gerekend. Hierbij gaat het veelal om glastuinbouwbedrijven.

Figuur 6.2   **Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verkoop, 2003-2007**

Bij verkoop liggen de teruglooperpercentages binnen de bekeken periode tussen de verschillende grootteklassen minder ver uit elkaar, namelijk tussen de 40 en 52.

Ook hier is de daling het sterkst op de bedrijven boven de 150 nge (-52%), en kan dezelfde redenering worden toegepast als bij verwerking. Opvallend is dat in de grootteklasse eronder (100-150 nge) de daling met 40% het geringst was. In de andere klassen ligt dit percentage rond de 46.

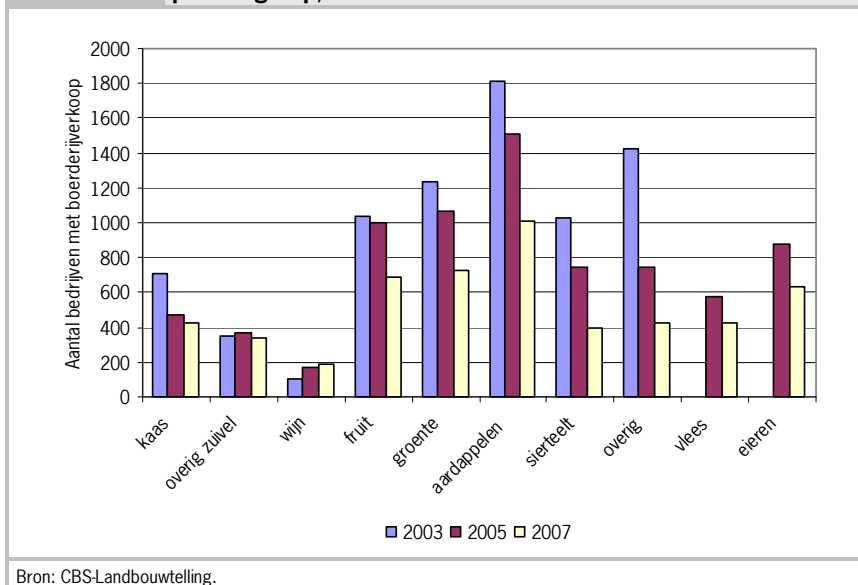
6.3 Producten

Het valt op dat vooral de verkoop van sierteeltproducten en die van de niet verder gespecificeerde (overige) producten terugloopt (bijlage 6, tabel 1). Het feit dat de verkoop van sierteeltproducten sterk terugloopt, komt overeen met de observatie uit de bovenstaande alinea dat de verkoop op bedrijven >150 nge het sterkst is gedaald. Sierteeltproducten worden vooral op bedrijven >150 nge verkocht, wat niet bijzonder is omdat deze bedrijven over het algemeen groter (intensiever) zijn dan het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf.

Verder valt op dat de verkoop van kaas met 40% is gedaald, terwijl die van de overige zuivelproducten nagenoeg gelijk is gebleven. De verkoop van kaas en overige zuivel vindt vooral plaats op bedrijven tussen 40 en 100 nge.

Het enige product dat in de onderzochte periode een stijging in de verkoop laat zien is wijn. Hoewel nog klein in absolute getallen, is een toename met 77% wel behoorlijk te noemen. De verkoop van wijn vindt in alle jaren versterkt plaats op bedrijven tussen de 16 en 100 nge. Het valt wel op dat er tussen 2003 en 2007 ook steeds bedrijven in de kleinste grootteklasse (<16 nge) bijkomen. De grootste productgroep in de verkoop op landbouwbedrijven is in alle drie de jaren AGF (figuur 6.3). Vooral voor aardappelen geldt hierbij dat een groot deel van de afzet plaats vindt 'langs de weg'.

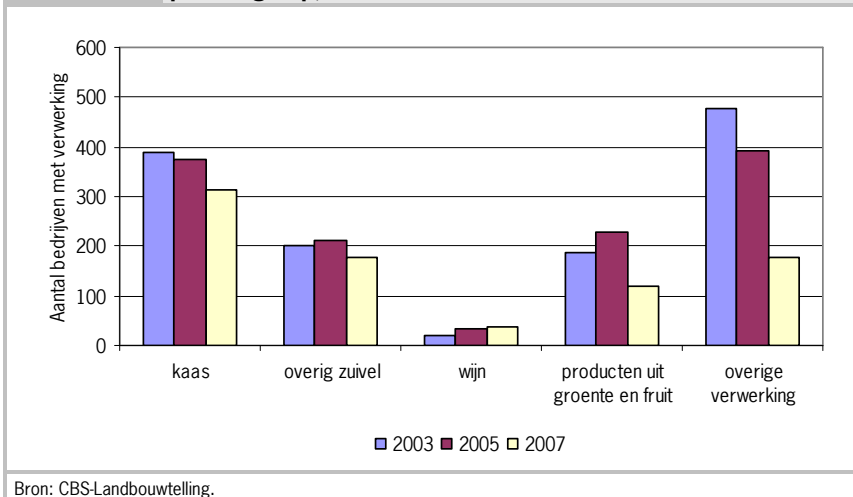
Figuur 6.3   **Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verkoop naar productgroep, 2003-2007**

Ook bij verwerking is de terugloop tussen 2003 en 2007 het sterkst onder de overige producten (bijlage 6, tabel 2) en toont de wijnproductie als enige een stijgende lijn.

De grootste productgroep bij verwerking is in alle bekeken jaren kaas en overige zuivelproducten (figuur 6.4). Kaas en overige zuivelproducten worden vooral op bedrijven tussen 40 en 150 nge verwerkt. Dit blijft tussen 2003 en 2007 ongeveer stabiel en is vergelijkbaar met verkoop. Verwerking en verkoop van deze productgroep gaat dus kennelijk vaak samen.

Figuur 6.4   **Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verwerking naar productgroep, 2003-2007**

Wijn wordt in 2003 grotendeels op bedrijven <40 nge geproduceerd. In 2007 is dit ook versterkt op bedrijven tussen 40-70 nge het geval. Deze gegevens laten vermoeden dat de wijnproductie in Nederland aan het opschalen is.

Groente en fruit worden in 2003 vooral op bedrijven <40 nge en >150 nge verwerkt, in 2007 vooral op bedrijven <70 nge. Dit komt overeen met de bovengenoemde redenering dat een deel van de hele grote bedrijven, vooral in de glastuinbouwsector, hun verwerking dusdanig opschalen dat het niet meer binnen de geldende definitie past.

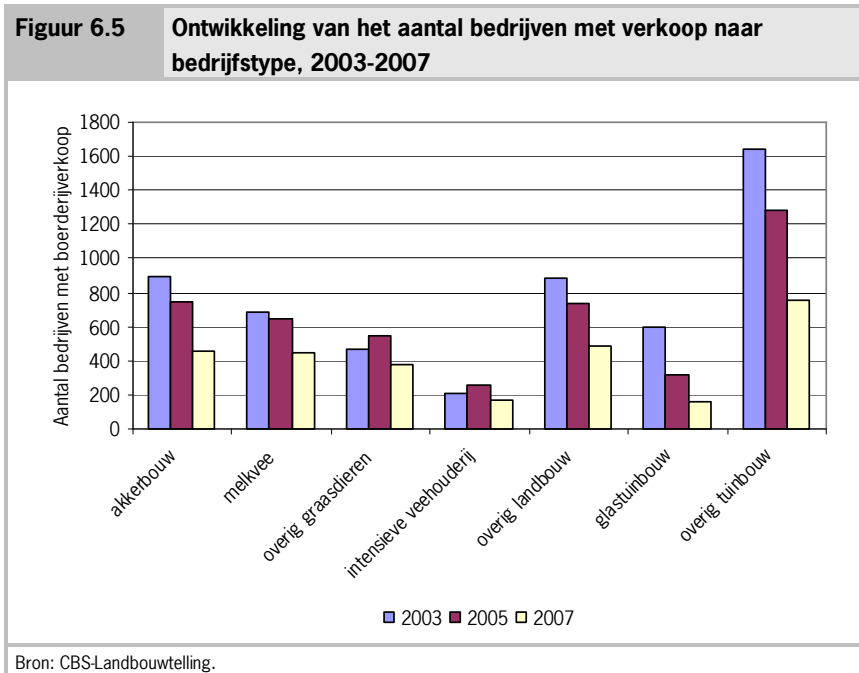
6.4 Agrarische productie met boerderijverkoop

Het grootste deel van de bedrijven met verkoop zijn overige tuinbouwbedrijven, zowel in 2003 als ook nog in 2007, ondanks de sterke afname in deze periode (-55%). De terugloop was onder de glastuinbouwbedrijven met 75% echter nog groter (figuur 6.5). De verkoop halveerde tussen 2003 en 2007 op akkerbouwbedrijven en bleef op de overige graasdierbedrijven en intensieve veehouderijbedrijven beperkt tot respectievelijk 20 en 18%.

Verwerking vindt in alle drie de jaren voor een groot deel plaats op melkveebedrijven. Dit aandeel is nog groter bij bedrijven die verkoop en verwerking

combineren (bijlage 6, figuur 1 en figuur 2). Zelfzuivelen wordt kennelijk vaak gecombineerd met de verkoop van de eigen producten. De terugloop in de verwerking bleef op de melkveebedrijven in de bekeken periode ook nog redelijk beperkt tot 17%. Een ander beeld geven de glastuinbouwbedrijven, die een afname in de verwerking van bijna 80% tonen.

Ook op de akkerbouwbedrijven en de intensieve veehouderijbedrijven liep de verwerking met 62% respectievelijk 65% vrij fors terug.

6.5 Leeftijd ondernemer met boerderijverkoop

Bij de indeling van de verkoop naar de leeftijd van de ondernemer valt op dat met name het aantal jonge ondernemers (<40 jaar) die aan verkoop doen tussen 2003 en 2007 fors is gedaald, namelijk met 80% (bijlage 6, figuur 3). Alleen bij de leeftijdsgroepen boven de 60 jaar is het aantal verkopende ondernemers in 2007 iets hoger dan in 2003. Hoe kan dit beeld worden uitgelegd? Het lijkt erop dat in de laatste jaren vooral de afbouwende (oudere) ondernemers hun inkomen met de

verkoop van eigen producten aanvullen. Het feit dat het aantal jonge verkopende ondernemers sterk is gedaald, geeft in eerste instantie geen gunstig beeld over de ontwikkeling van de verbredingstak verkoop in de komende jaren. Maar, wellicht zijn de jonge ondernemers nog volop bezig met de ontwikkeling van hun bedrijf en wordt over eventuele verbredingsactiviteiten pas in een later stadium nagedacht. De gegevens bevestigen dit omdat in de leeftijdsgroepen 40 tot 60 jaar het aantal verkopende ondernemers in 2007 het hoogst is. De ontwikkeling van bedrijven met verwerking tussen 2003 en 2007 tonen een vergelijkbare ontwikkeling (bijlage 6, figuur 4). De verhoudingen zijn hier vergelijkbaar met die bij de verkoop.

De sterke teruggang bij de jonge ondernemers (<40 jaar) is nader onderzocht. Het blijkt dat deze daling ondanks een sterke daling van het totaal aantal ondernemers in deze leeftijdsgroep relatief groot is. Het aantal ondernemers in de leeftijdsgroep <40 jaar neemt tussen 2003 en 2007 af met 60% af. Dat is ook sterk, maar minder sterk dan bij de verkopende/verwerkende ondernemers (-80%). Het aandeel jonge ondernemers met verkoop (verwerking) in het totaal aantal jonge ondernemers daalt tussen 2003 en 2007 van 7,8 (1,9) naar 3,9% (1,0%) (bijlage 6, tabel 3).

De sterke daling van het totale aantal jonge ondernemers in 2007 is waarschijnlijk veroorzaakt door het feit dat in de jaren ervoor net een grote groep ondernemers tegen die leeftijdsgrens aanzat en dat er op deze bedrijven een mogelijke opvolger nog niet als eerste ondernemer is aangewezen (in geval van maatschappen)¹.

6.6 Boerderijverkoop in de provincie

Het beeld van het afnemende aantal bedrijven met verkoop is in alle provincies terug te vinden (bijlage 6, figuur 5). Het aandeel bedrijven met verkoop in het totaal van de verkopende bedrijven in Nederland blijft in de hele periode het grootst in Gelderland (2007: 17%), Noord-Brabant (2007: 18%) en Limburg (2007: 13%). In de andere provincies schommelt het aandeel in 2007 tussen de 2% in Flevoland en 10% in Zeeland. De meer toeristische regio's kennen dus een groter aandeel van bedrijven met verkoop dan de andere provincies.

---

¹ De hier opgevraagde ondernemers zijn in het geval van meerdere ondernemers per bedrijf meestal de oudste ondernemers.

In alle drie provincies met het grootste aandeel verkoop (Gelderland, Limburg en Noord-Brabant) vormen aardappel, groente en fruit het grootste gedeelte van de verkoop in 2007 (bijlage 6, figuur 6). Een vergelijk tussen de gegevens uit figuur 4 en 5 in bijlage 6 laat zien dat er gemiddeld 1,7 producten per bedrijf worden verkocht. In Utrecht en Flevoland is dit het 2,2 respectievelijk 2,0 relatief het hoogst, en in Groningen en Overijssel met respectievelijk 1,4 en 1,5 relatief te laagst.

Een hoger gemiddeld aantal producten per bedrijf geeft een indicatie voor de aanwezigheid van grotere verkooppunten, zoals boerderijwinkels in een provincie.

Bij verwerking zijn de verhoudingen tussen de provincies iets anders dan bij verkoop (bijlage 6, figuur 7). Hier vormt Zuid-Holland een uitschieter in het totaal aantal verwerkende bedrijven in Nederland in 2007 (met een aandeel van 22%). Dit komt door de concentratie van zelfzuivelaars in dit gebied.

Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de grootste productgroep bij de verwerkende bedrijven in Zuid-Holland zuivel is (bijlage 6, figuur 8). De productgroep zuivel maakt ook in de meeste andere provincies een groot deel uit van de verwerking. Uitzonderingen vormen Limburg en Zeeland, waar vooral groente en fruit en overige producten worden verwerkt. Wijn wordt vooral op bedrijven in Limburg, Zeeland, Noord-Brabant en Gelderland geproduceerd. De terugloop in de verwerking tussen 2003 en 2007 gaat trouwens vooral ten koste van de verwerking van overige producten.

6.7 Omzet boerderijverkoop

Bedrijven-Informatienet

Tabel 6.2 geeft de opbrengsten van de bedrijven met verkoop en/of verwerking in het Bedrijven-Informatienet (BIN).

Tabel 6.2		Opbrengsten uit verkoop en/of verwerking op Informatienet-bedrijven (euro per bedrijf), 2006
		2006
Onbewerkte producten		10.440
Bewerkte producten		36.414
Bron: Bedrijven-Informatienet.		

Het is echter aan te nemen dat bedrijven die meer gespecialiseerd zijn in de verkoop en/of verwerking niet-, of in ieder geval ondervertegenwoordigd zijn in het Informatienet. Het daadwerkelijk gemiddelde kan daarom wellicht hoger liggen.

Literatuur

Venema et al. (2006) melden een gemiddelde omzet uit huisverkoop van 11.000 euro per bedrijf. Het overgrote deel van deze bedrijven zit echter onder dit niveau en een beperkt deel haalt een omzet van meer dan 30.000 euro. Bij ruim 2.800 bedrijven met verkoop in 2007 zou de totale omzet uit huisverkoop voor heel Nederland uitkomen op ruim *30 miljoen euro*.

In een studie naar de huisverkoop van vlees komen Van der Heijden et al. (2005) ook op een gemiddeld bedrag van 11.000 euro per bedrijf. Bij ruim 400 bedrijven met de verkoop van vlees in 2007 zou dat op landelijk niveau een omzet van ruim *4,5 miljoen euro* betekenen.

Immink en Van der Kroon (2006) komen in een op een vragenlijst gebaseerd onderzoek naar de omzet uit boerderijwinkels uit op een gemiddeld bedrag van 42.500 euro per bedrijf. Dit getal is gebaseerd op 84 waarnemingen.

De praktijk

Hieronder volgt de beschrijving van de uitkomsten van de afgenomen interviews. De discussiepunten van de focusgroep zijn te vinden in bijlage 6, kader 1 en het verslag in bijlage 6, kader 2.

1. LTO Nederland

De omzet uit huisverkoop is heel erg divers en hangt sterk af van de omvang van het afzetkanaal (dus verkoop langs de weg of boerderijwinkel). Voor (goed uitgeruste) boerderijwinkels (in Limburg zijn bijvoorbeeld +/- 100 winkels bekend) wordt een gemiddelde omzet van rond de 80.000 euro geschat, waarbij

een omzet van 2-3 ton het topje van de ijsberg vormt. Het gemiddelde over alle afzetkanalen wordt op 20.000 euro geschat.

In wezen zou je voor elke afzetkanaal (langs de weg, winkel, streekpakketten enzovoort) moeten weten wat de gemiddelde afzet is en vervolgens de aandelen van de verschillende afzetkanalen in de totale omvang van 'huisverkoop'. Op die manier zou per afzetkanaal de omzet kunnen berekenen. Bij elkaar opgeteld zou dat dan de totale landelijke omzet uit huisverkoop vormen.

2. Groene Hart Landwinkels (14 winkels, inmiddels opgegaan in Landwinkel co-operatie)

Schatting gemiddelde omzet voor bedrijf met 'echte' winkel 140.000 euro.

3. Alfa-Accountants

- Kan alleen indicatie geven van gemiddelde omzet van bedrijven in zijn bestand en weet eigenlijk niets over gemiddelde omzet over alle bedrijven in Nederland
- noemt voorbeeld van fruitbedrijf met verkoop (erg gespecialiseerd), dat een gemiddelde omzet van circa 190.000 euro realiseert. Dit bedrijf hoort echter bij de voorlopers op het gebied van verkoop en is zeker geen gemiddelde.

4. Platform Biologica

- Platform kan geen gemiddelde omzetcijfers voor de verkopende biologische bedrijven noemen
- Er zijn circa 440 biologische bedrijven met een 'winkel'. Hierbij is niet bekend in hoever het een echte winkel betreft of een wat beperktere vorm van boerderijverkoop.

5. Vrienden van het Platteland

- Op de website van Vrienden van het Platteland (2008) staat vermeld dat er 1.472 boerderijwinkels zijn in Nederland.
- Er is nagevraagd in hoever dit echte winkels betreft. Het blijft dat de 1.472 boerderijwinkels in principe verkooppunten op boerderijen zijn, dus kramen langs de weg vallen hier ook onder.

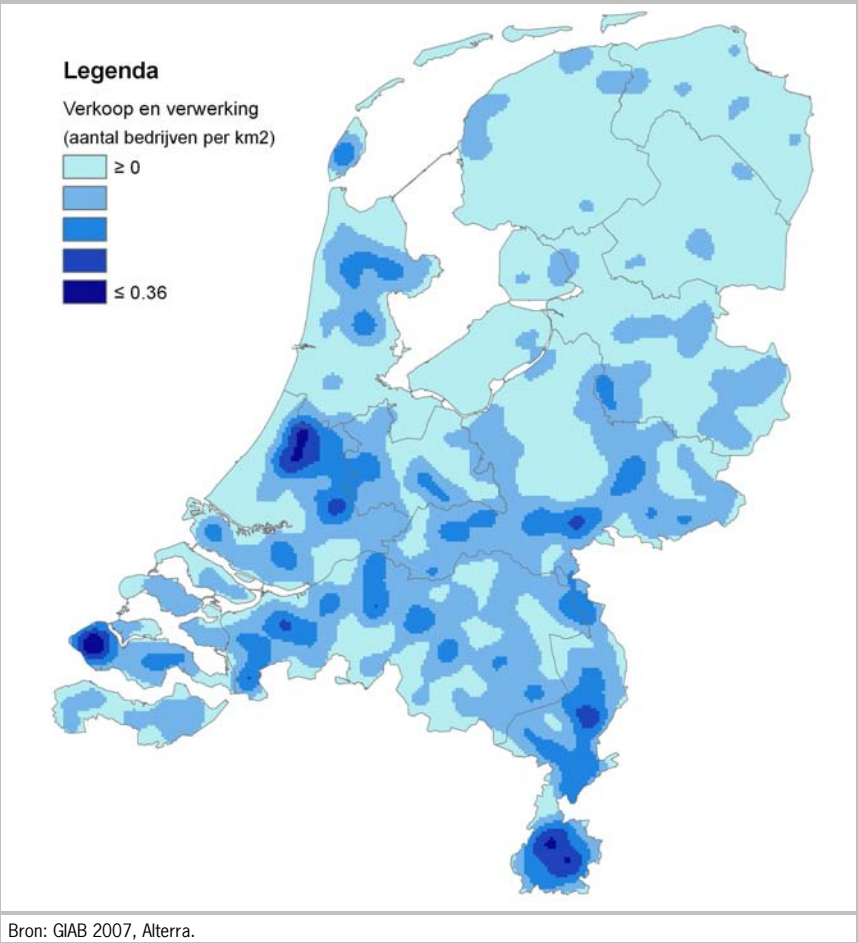
6. *Land & Co*

- 1.000 boerderijwinkels zijn een redelijke schatting van het aantal 'echte' winkels op agrarische bedrijven in Nederland
- Het gemiddelde omzet van deze 1.000 bedrijven is in wezen moeilijk te schatten, maar als je gemiddeld tussen de 50.000 en 100.000 euro kom je redelijk in de buurt.

De bovenstaande gegevens samen met de uitkomsten van de focusgroep (zie bijlage 6, kader 2) kan worden geconcludeerd dat 70 miljoen euro komt uit boerderijverkoop met een winkel en 19 miljoen euro via andere afzetkanalen. In totaal komt de schatting op *89 miljoen euro*. Voor verdere uitwerking zie hoofdstuk 11.

Figuur 6.6

**Bedrijven met verkoop en verwerking van producten,
2007**

7 Agrarisch natuurbeheer

Voor agrarisch natuurbeheer kunnen agrariërs aanspraak doen op de SAN (Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer). Deze subsidieregeling dient ter compensatie van het inkomensverlies en de werkzaamheden van de agrarische ondernemer. Per provincie zijn bepaalde gebieden aangewezen als SAN-gebied. In die gebieden kan een keuze gemaakt worden uit verschillende pakketten. Voor een goede diversiteit van de pakketten is een quotum per pakket per kaartvlak opgesteld. Agrariërs binnen dat gebied kunnen SAN-subsidie aanvragen voor het pakket dat het beste aansluit bij hun bedrijfsvoering.

Daarnaast komen agrariërs ook in aanmerking voor subsidie voor beheer van natuurgronden (beheerssubsidie SN). Ook kunnen agrariërs een beroep doen op andere financiers van natuurbeheer zoals bijvoorbeeld provincies, stichtingen en verenigingen.

7.1 Subsidie Agrarisch Natuurbeheer (SAN)

In totaal hebben 10.353 agrarische bedrijven een SAN-beheerspakket voor 79.043 ha voor 57.223.095 euro (zie tabel 7). In de provincies Friesland, Gelderland en Zuid-Holland hebben de meeste bedrijven een SAN-pakket. Het aantal hectare per bedrijf met een SAN-beheerspakket is het hoogst in de provincies Drenthe, Friesland en Noord-Holland. Echter, het areaal per provincie is het grootst bij Friesland, Gelderland en Noord-Holland. De bedrijven in Drenthe ontvangen de hoogste bedragen per bedrijf. Dit hangt ondermeer samen met het aantal hectare per bedrijf, wat ook het hoogst is in Drenthe.

Tabel 7.1		Overzicht bedragen, aantal hectares en aantal bedrijven met SAN 2007 a)				
	Aantal bedrijven	Bedrag SAN	Bedrag per bedrijf	Areaal	Bedrag per hectare	Hectare per bedrijf
Nederland	10.353	57.223.095	5.527	79.043	724	7,6
Groningen	836	5.606.374	6.706	6.843	819	8,2
Friesland	2.104	12.332.834	5.862	21.879	564	10,4
Drenthe	403	2.983.690	7.404	4.792	623	11,9
Overijssel	886	3.915.078	4.419	6.341	617	7,2
Flevoland	149	721.468	4.842	421	1715	2,8
Gelderland	1.478	7.141.506	4.832	11.637	614	7,9
Utrecht	927	4.018.761	4.335	4.558	882	4,9
Noord-Holland	871	6.239.353	7.163	8.045	776	9,2
Zuid-Holland	1.269	6.083.062	4.794	6.811	893	5,4
Zeeland	362	2.081.842	5.751	1.665	1250	4,6
Noord-Brabant	524	2.289.014	4.368	3.135	730	6,0
Limburg	544	3.810.115	7.004	2.917	1306	5,4

a) Opvang van ganzen is niet meegenomen (pakket van 10 miljoen euro).
Bron: DR en CBS-Landbouwtelling; bewerking LEI.

7.2 Subsidieregeling Natuurbeer (SN)

In het kader van de Subsidieregeling Natuurbeheer (SN) is in 2007 bijna 24 miljoen euro uitbetaald aan beheerssubsidies (LNV, 2008). Daarbij komt nog eens 1,6 miljoen euro aan subsidies voor landschapspakketten.¹ Van deze ruim 25 miljoen euro ging ongeveer 10 miljoen euro naar subsidies voor beheer van bos. Van de resterende 15 miljoen euro wordt verondersteld dat ongeveer een derde naar agrariërs voor beheer van natuurgronden is gegaan, oftewel 5 miljoen euro. Deze specificatie is in de jaarlijkse rapportage van DR (LNV) niet vastgelegd.

¹ Voor openstelling van de natuurgronden is in totaal nog 5 miljoen aan toeslagen recreatie ontvangen. Deze zijn hier niet specifiek meegerekend als omzet uit natuurbeheer.

7.3 Omzet agrarisch natuurbeheer

Bedrijven-Informatienet

In het Informatienet wordt de ontvangen vergoeding voor natuurbeheer vastgelegd. In 2007 hebben ongeveer 12.000 tot 14.000 bedrijven een of andere vorm van subsidie ontvangen voor natuurbeheer, en wel voor een gemiddeld bedrag van ruim 7.000 euro per bedrijf. In totaal ging het dus om een omzet voor natuurbeheer van ongeveer *84 tot 98 miljoen euro*. Naast ontvangen subsidies uit Programma Beheer vallen hier ook alle overige vergoedingen onder (inclusief van overige overheden in andere instanties)

Overige

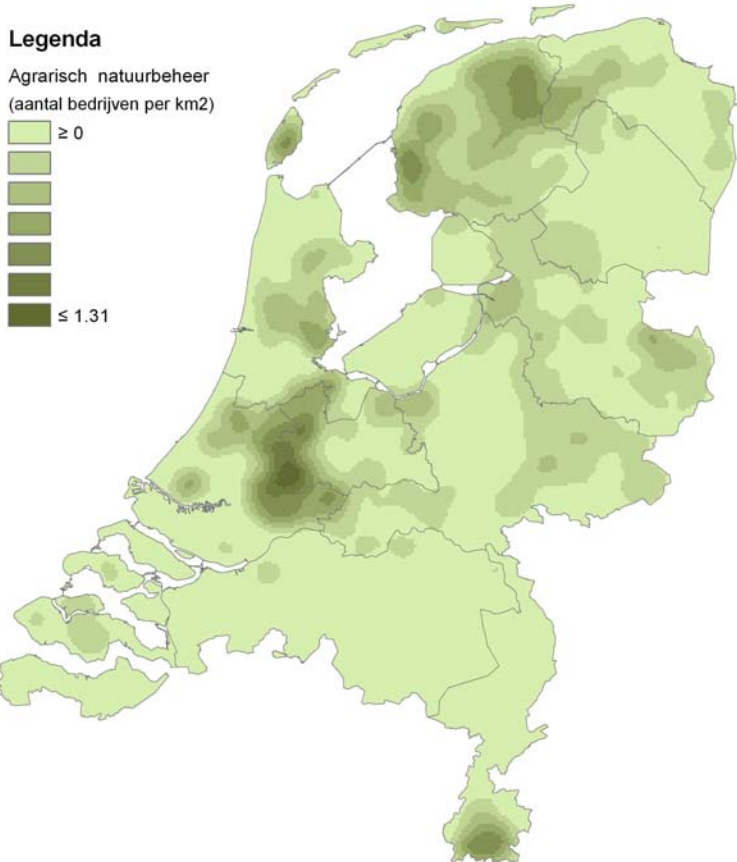
Naast de omzet op agrarische bedrijven uit het Programma Beheer (SAN: 57,2 miljoen euro; SN: schatting 5 miljoen euro) zijn de volgende omzetbepalingen vastgesteld:

- Zwanenbeheer: 10 miljoen euro (LEB, 2008);
- Natuurbeheervergoedingen van overige overheden (provincies) en niet-overheden (stichtingen, particulieren): nader onderzoek nodig. Eerste schatting: 10 miljoen euro.

In totaal 82 miljoen euro

De totale omzet uit agrarisch natuurbeheer wordt op basis van het Informatienet en overige bronnen geschat op *90 miljoen euro*. Voor verdere uitwerking zie hoofdstuk 11.

Figuur 7.1 Bedrijven met agrarisch natuurbeheer, 2007

Bron: GIAB 2007, Alterra.

8 Recreatie en toerisme

Onder recreatie en toerisme kunnen alle activiteiten en vormen van verblijfstoerisme en dagreactie op een agrarisch bedrijf worden verstaan. De diversiteit van deze activiteiten is de laatste jaren enorm toegenomen met allerlei vormen als Boerengolf, poldersporten en de opkomst van hooihotels. In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van het aantal agrarische bedrijven die een vorm van recreatie hebben, de agrarische productie van de bedrijven en vervolgens wordt een schatting gemaakt van de omzet van deze bedrijven.

8.1 Aantal bedrijven met recreatie en toerisme

Het aantal landbouwbedrijven met recreatie bereikte met bijna 2.500 in 2007 weer nagenoeg hetzelfde niveau als in 2003. In de tusseliggende jaren registreerde de Landbouwtelling een piek van ruim 2.800 bedrijven in 2005, circa 15% meer dan in 2003 en 2007 (tabel 8.1). Dit is wellicht een teken dat de markt voor agrarisch toerisme ten opzichte van de kwantiteit verzadigd raakt en dat omzetstijgingen in de toekomst gehaald moeten worden uit verdieping, dat wil zeggen uit kwaliteitsverbeteringen binnen de recreatietak (bijvoorbeeld luxere vakantieverblijven). Dit proces is de laatste jaren trouwens al gaande.

	2003	2005	2007
Recreatie	2.463	2.857	2.432

Bron: CBS-Landbouwtelling.

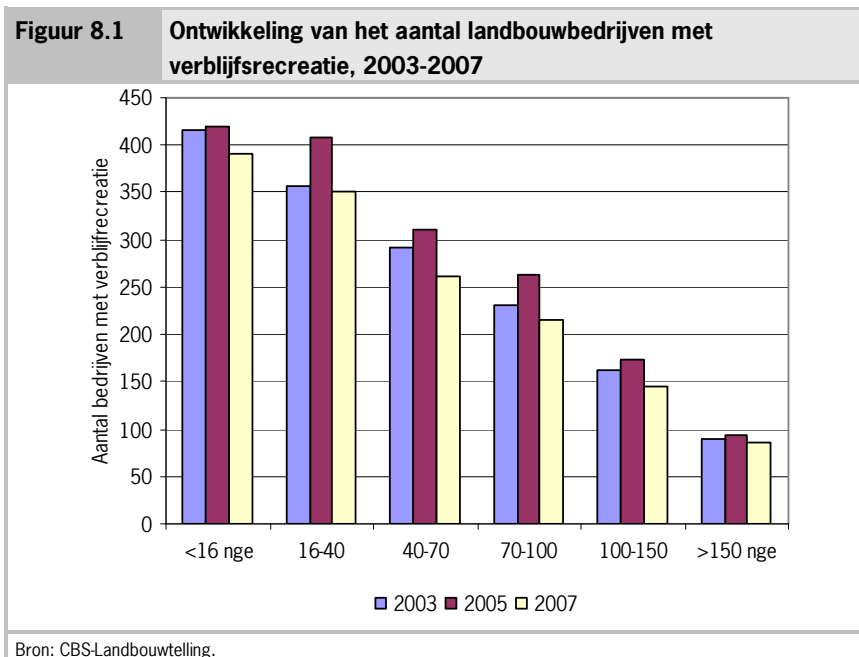
Ten opzichte van 2003 is het aanbod van verblijfsrecreatie in 2007 met ruim 6% gedaald. Daartegenover staat een flinke stijging van de ontvangstmogelijkheden met bijna 25% en een lichte toename van de verhuur van recreatiegoederen (+3%).

Verblijfsrecreatie blijft wel met bijna 50% de grootste activiteit onder deze verbredingstak, gevolgd door ontvangst van bezoekers met 35%. De verhuur van recreatiegoederen maakt ruim 15% van de verbredingstak recreatie uit.

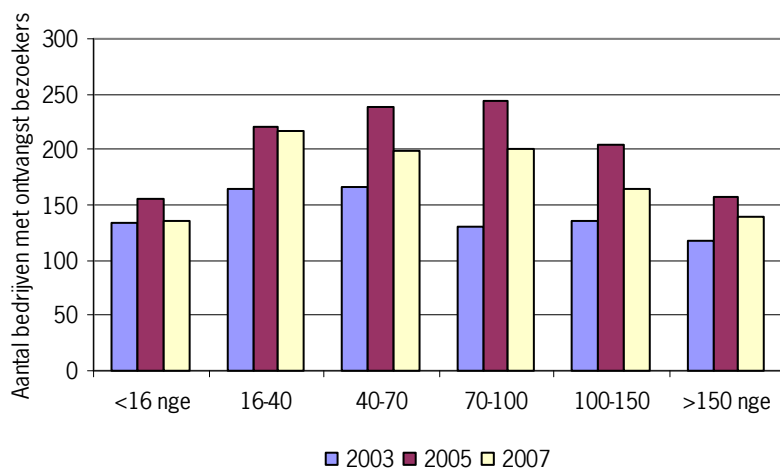
Het aantal bedrijven dat lid is van SVR is tussen 2003 en 2005 met 130% gestegen van 420 naar 920 en bleef ook in 2007 op hetzelfde niveau.

8.2 Bedrijfsomvang bedrijven met recreatie en toerisme

Circa 50% van de verblijfsrecreatie wordt door de jaren heen op bedrijven kleiner dan 40 nge aangeboden. Deze ontwikkeling van het aantal bedrijven met recreatie naar bedrijfsomvang wordt getoond in figuren 8.1 t/m 8.3 Dit geldt min of meer ook voor de verhuur van recreatiegoederen. Op bedrijven met ontvangstmogelijkheden ligt de 50%-grens hoger, namelijk bij 70 nge. Bezoekers worden ook duidelijk meer ontvangen op de zeer grote bedrijven (>150 nge), dan bij de andere twee recreatieactiviteiten. Men denkt dat het bij deze zeer grote bedrijven vaak om glastuinbouwbedrijven gaat die rondleidingen in hun kassen verzorgen, vaak voor vakkundig publiek (andere ondernemers), maar ook voor het algemene publiek. Zo stellen bij het jaarlijkse evenement 'Kom in de kas' circa 300 tuinders hun kassen open voor geïnteresseerde burgers, waarbij in totaal rond de 200.000 bezoekers worden ontvangen. Bovendien is het in de glastuinbouw gebruikelijk dat tuinders hun kassen na een verbouwing/uitbreiding openstellen voor het (lokale) publiek. Het is aan te nemen dat deze tuinders 'ontvangst bezoekers' aanvinken op hun Landbouwtellingsformulier.

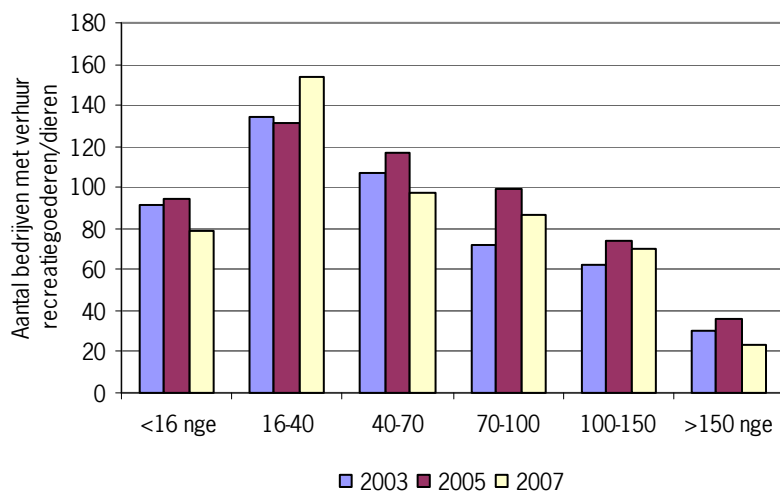

Figuur 8.2 Ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven met ontvangst bezoekers, 2003-2007

Bron: CBS-Landbouwelling.

Figuur 8.3 Ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven met verhuur recreatiegoederen/dieren, 2003-2007

Bron: CBS-Landbouwelling.

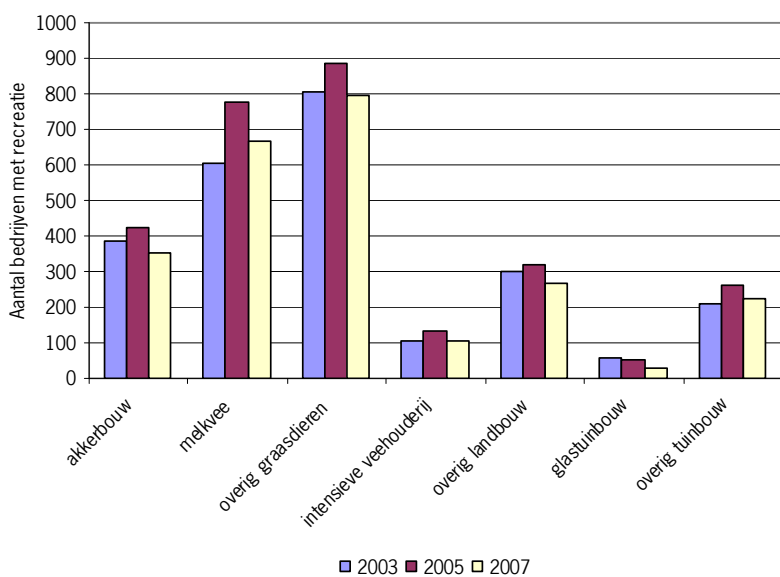
8.3 Agrarische productie met recreatie en toerisme

Het grootste deel van de bedrijven met recreatie is met 32% te vinden onder de overige graasdierbedrijven. Dit percentage blijft tussen 2003 en 2007 onveranderd (figuur 8.4). De overige graasdierbedrijven worden gevolgd door de melkveehouderijbedrijven, die gemiddeld ongeveer een kwart van de bedrijven met recreatie voor hun rekening nemen. Op dit bedrijfstype vindt tussen 2003 en 2007 ook de sterkste stijging van recreatie plaats, namelijk met bijna 3 procentpunten van 24,5% in 2003 naar 27,5% in 2007. Glastuinbouwbedrijven en intensieve veehouderijbedrijven doen met minst aan recreatie. Terwijl het percentage voor de intensieve veehouderij met 4,5% in de bekeken periode nagenoeg stabiel blijft, daalt het toch al lage percentage voor de glastuinbouw nog eens met circa 1 procentpunt naar 1,2% in 2007. Recreatie wordt dus voornamelijk aangeboden op de grondgebonden bedrijven.

Voor het jaar 2007 is gekeken naar de verdeling tussen de drie recreatieactiviteiten op de verschillende bedrijfstypes (figuur 8.5). Het blijkt dat verblijfsrecreatie versterkt wordt aangeboden op de overige graasdierbedrijven, de melkveebedrijven en de akkerbouwbedrijven. Op de melkveebedrijven worden echter nog vaker bezoekers ontvangen, net al bij de overige tuinbouwbedrijven. Bij de akkerbouwbedrijven valt op dat deze vaak verblijfsrecreatie aanbieden, maar relatief weinig bezoekers ontvangen of recreatiegoederen verhuren. Ongeveer 50% van de recreatiegoederen wordt verhuurd op de overige graasdierbedrijven en circa 20% neemt de melkveehouderij voor haar rekening. De glastuinbouwbedrijven verhuren nagenoeg geen recreatiegoederen; ook is het aanbod van verblijfsrecreatie op deze bedrijven minimaal.

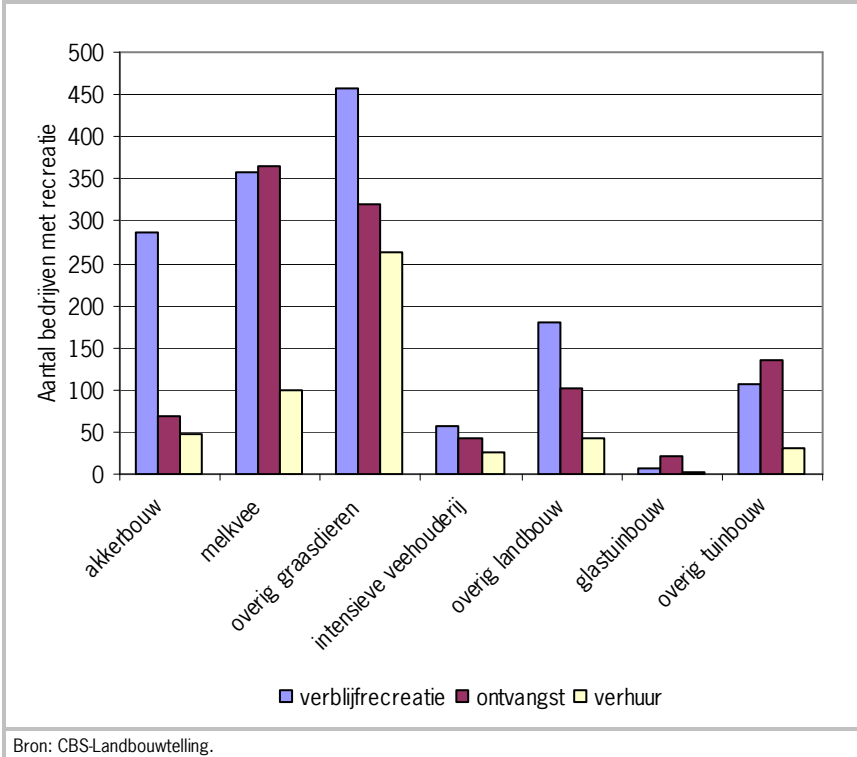
De gegevens in figuur 8.5 tellen overigens niet op tot het totaal aantal bedrijven met recreatie vanwege dubbeltellingen. Gemiddeld worden 1,25 recreatieactiviteiten op bedrijven met deze verbredingstak aangeboden, uiteenlopend tussen meer dan 1,3 activiteiten op de overige graasdierbedrijven en 1 activiteit op de glastuinbouwbedrijven.

Figuur 8.4 Ontwikkeling van het aantal bedrijven met recreatie naar bedrijfstype, 2003, 2005 en 2007

Bron: CBS-Landbouwelling.

Figuur 8.5 Aantal bedrijven met recreatie naar activiteit, 2007

8.4 Leeftijd ondernemer met recreatie en toerisme

Gemiddeld is het aantal bedrijven met recreatie het grootst in de leeftijdsgroepen tussen 40 en 60. Vooral op bedrijven met een ondernemer jonger dan 40 wordt er in 2007 minder aan recreatie gedaan dan in 2003, de teruggang loopt op tot meer dan 50%. Ook in de leeftijdsgroep tussen 40 en 50 is het aantal bedrijven met recreatie in 2007 iets lager dan een 2003 (-8%). In alle leeftijdsgroepen boven de 50 neemt het aantal bedrijven met recreatie tussen 2003 en 2007 echter toe (bijlage 7, figuur 1). De groei is met meer dan 90% het sterkst bij de ondernemers tussen de 60 en 65.

De sterke teruggang bij de jonge ondernemers (<40) is nader onderzocht. Het blijkt dat deze daling in verhouding tot het totaal aantal ondernemers in deze leeftijdsgroep helemaal niet zo verrassend is. Het aantal jonge agrarische

ondernemers neemt tussen 2003 en 2007 namelijk ook met 60% af. Het aandeel jonge ondernemers met recreatie in het totaal aantal jonge ondernemers stijgt tussen 2003 en 2007 zelfs iets, van 2,7 naar 2,9% (bijlage 7, tabel 1). De sterke daling van het aantal jonge ondernemers in 2007 is waarschijnlijk veroorzaakt door het feit dat in de jaren ervoor net een grote groep ondernemers tegen die leeftijdsgrens aanzat en dat er op deze bedrijven een mogelijke opvolger nog niet als eerste ondernemer is aangewezen (in geval van maatschappen).¹

In de leeftijdsgroep tussen 40 en 60 is het aantal dat één (of meer) van de drie recreatieactiviteiten aanbiedt, het grootst. Hoewel verblijfsrecreatie door alle leeftijdscategorieën het vaakst wordt aangeboden, valt op dat vooral onder de jonge ondernemers (<40) de ontvangst van bezoekers bijna even populair is. De verdeling van de drie recreatieactiviteiten over de verschillende leeftijdsgroepen voor het jaar 2007 is te zien in (bijlage 7, figuur 2).

8.5 Recreatie en toerisme in de provincie

De meeste bedrijven met recreatie zijn te vinden in Gelderland, gevolgd door Noord-Brabant, Zeeland en Overijssel. De groei in bedrijven met recreatie tussen 2003 en 2007 was met bijna 36% het grootst in de Provincie Utrecht. Ook in Flevoland nam het aantal bedrijven met deze verbredingstak vrij sterk toe (+20%). In de twee noordelijke Provincies Groningen en Friesland zijn er in 2007 circa 14% meer bedrijven met recreatie dan in 2003. Opvallend is daarentegen de sterke afname van het aantal bedrijven in zowel Noord-Holland (-18%), Zeeland (-16%) evenals in Limburg (-13%). De ontwikkelingen van het aantal bedrijven met recreatie en toerismeactiviteiten is te vinden in bijlage 7, figuur 3.

De verdeling van de drie verschillende recreatieactiviteiten over de provincies voor het jaar 2007 is te zien in bijlage 7, figuur 4. Tussen de provincies zijn er duidelijke verschillen in het voorkomen van bepaalde activiteiten. Het valt op dat in Utrecht, Zuid-Holland en Flevoland het aantal bedrijven met ontvangst van bezoekers veel ruimer is dan dat met verblijfsrecreatie en verhuur van recreatiegoederen. Andere provincies specialiseren zich daarentegen weer voornamelijk of verblijfsrecreatie, zoals Zeeland, Gelderland, Friesland en Overijssel. In

---

¹ De hier opgevraagde ondernemers zijn in het geval van meerdere ondernemers per bedrijf meestal de oudste ondernemers.

dichtbevolkte gebieden is de markt voor ontvangst van bezoekers kennelijk hoger dan in dunner bevolkte gebieden.

8.6 Omzet recreatie en toerisme

Literatuur

Swienink (2005) had een gemiddelde omzetberekening van 5.000 tot 15.000 euro per bedrijf per jaar.

Berkhout en Van Bruchem (2006 en 2008) komen met een gemiddelde van 12.000 euro per bedrijf per jaar.

In *de Boerderij* (2003) werd voor een minicamping met 15 plaatsen een omzet berekend van 9.250 euro per bedrijf per jaar en voor een restaurant (in een boerderij van 100 m²) 30.000 euro per bedrijf per jaar.

Bedrijven-Informatienet

Tabel 8.2 Omzet per bedrijf uit recreatie in het Informatienet, 2006	
	Omzet (euro/jaar/bedrijf)
Recreatie totaal (gemiddeld)	11.660
Overnachting	23.480
Excursies	2.650
Eet- en drinkgelegenheden	5.890
Sport- en spelactiviteiten	5.000
Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.	

De praktijk

Hieronder volgt de beschrijving van de uitkomsten van de afgenomen interviews. De discussiepunten van de focusgroep zijn te vinden in bijlage 7, kader 1 en het verslag in bijlage 7, kader 2.

LTO Noord Advies

Voor hun advies aan boeren maken de adviseurs van LTO-Noord gebruik van standaardberekeningen voor een viertal verschillende activiteiten binnen de verblijfsrecreatie: i) boerderijcampings, ii) vakantieverblijven, iii) groepsaccommodaties, iv) logies met ontbijt (bed&breakfast). Belangrijke factoren bij de

berekening van de omzet zijn het aantal plaatsen en de gemiddelde bezettingsgraad. De omzet loopt op met een stijgende bezettingsgraad (zie bijlage 7, tabel 2).

De markten van boerderijcampings, vakantieverblijven en logies met ontbijt (B&B) zijn volgens de heer Swienink vrijwel verzadigd. Wel is er nog stijgende vraag naar groepsaccommodaties.

Het gewogen gemiddelde van de omzet per bedrijf voor 2009 komt voor de vier vormen van verblijfsrecreatie uit op circa 20.000 euro. (Het gemiddelde is gewogen op basis van de verdeling van de vier vormen van recreatie, die zijn aangesloten bij VEKABO). Dit bedrag ligt in dezelfde orde van grootte als de omzet per bedrijven uit overnachting in het Informatienet.

VEKABO

Verdeling bedrijven in verschillende groepen:

- Kleine campings: +/- 700 bedrijven → 55%
- Groepsaccommodaties: +/- 150 bedrijven → 12%
- Vakantieverblijven: +/- 300 bedrijven → 25%
- Bed & Breakfast: +/- 100 bedrijven → 10%

Hier zijn dubbeltellingen in opgenomen omdat er bedrijven zijn die meerdere vormen van verblijfsrecreatie aanbieden. De verdeling is alleen representatief voor bedrijven die aangesloten zijn bij VEKABO.

SVR

SVR heeft circa 1.200 deelnemers in Nederland, waarvan circa 50% nog een bestaand agrarisch bedrijf is. De meeste andere zijn voormalige agrarische bedrijven.¹

De deelnemers bieden een grote diversiteit van kamperen en logeren bij de boer, van alleen kamperen, trekkershutten en vakantieverblijven tot groepsaccommodatie en B&B's.

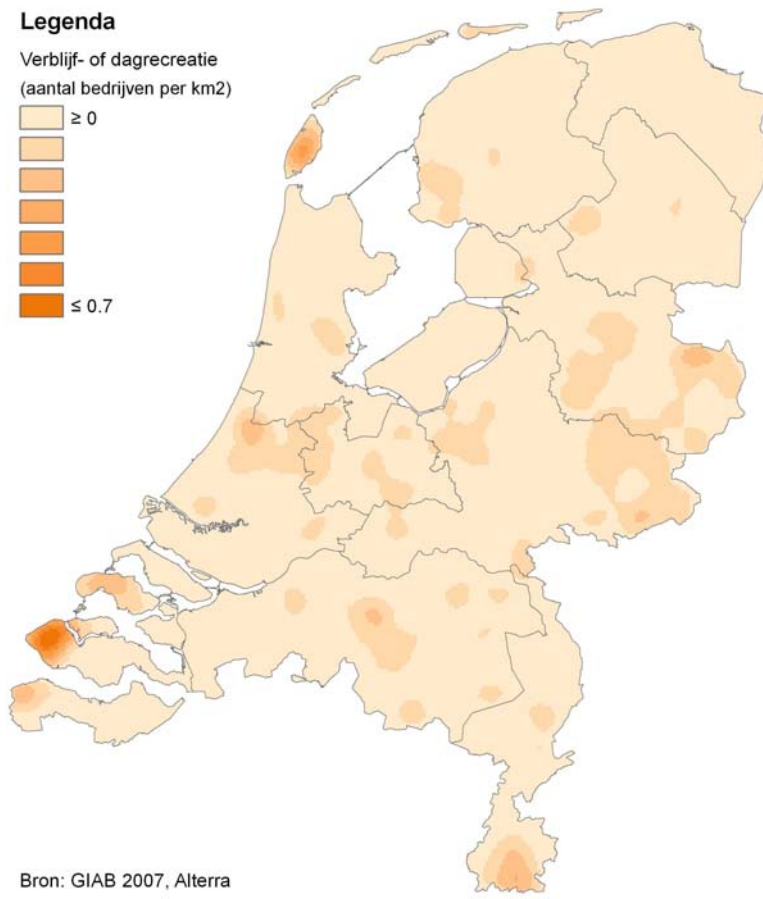
¹ Dit percentage ligt iets hoger dan de gegevens uit de Landbouw telling, waarin in 2003 ruim 400 bedrijven aangaven lid te zijn van SVR (in de jaren daarna werd gevraagd naar het lidmaatschap van brancheverenigingen in het algemeen). De cijfers voor 2005 en 2007 zijn dus niet meer representatief voor SVR.

Boerengolf, www.boerengolf.nl

De Vereniging voor Boerengolf telt momenteel circa 120 boerengolfbanen in Nederland (en circa 30 in het buitenland). De omzet uit een activiteit als boerengolf varieert sterk en is erg afhankelijk van het aantal bezoekers. Zo zijn er binnen de vereniging Boerengolf bedrijven die 300 bezoekers per jaar ontvangen, maar ook bedrijven die, met meerdere banen, tegen de 20.000 bezoekers ontvangen. De omzet varieert dienovereenkomstig en bij een gemiddeld tarief van 6 euro per persoon van 1.800 tot meer dan 100.000 per jaar. Een eerste inschatting is dat er circa 10% van de bedrijven in de 'Masterclass' zitten, circa 30% volgers zijn en de rest kleinere bedrijven zijn.

De bovenstaande gegevens samen met de uitkomsten van de focusgroep (zie bijlage 7, kader 2) kan worden geconcludeerd dat de totale omzet uit recreatie op agrarische bedrijven komt op 42 miljoen euro voor verblijfsrecreatie en 50 miljoen euro voor dagrecreatie. In totaal komt de schatting voor recreatie op *92 miljoen euro*. Voor verdere uitwerking zie hoofdstuk 11.

Figuur 8.6 Bedrijven met verblijf- of dagrecreatie, 2007

Bron: GIAB 2007, Alterra.

9 Educatie

Het verzorgen van educatie is de laatste vorm van verbreding dat in dit rapport wordt besproken. Educatie kan worden gegeven aan basisschoolklassen of andere groepen met kinderen of jeugd. In dit hoofdstuk zal een beknopte beschrijving worden gegeven over het aantal bedrijven en vervolgens een schatting worden gemaakt van de omzet van deze bedrijven.

9.1 Aantal bedrijven met educatie

Landbouwtelling

Het aantal bedrijven met de activiteit 'ontvangst bezoekers' is tussen 2003 en 2007 met 25% toegenomen van 850 naar 1.060.

Met de klas de boer op (Educatief Platteland)

'Met de klas de boer op' wordt (waarschijnlijk) in januari het keurmerk voor agrarische bedrijven die zich willen laten certificeren als educatiebedrijf. Momenteel zijn er ruim 100 bedrijven aangesloten bij 'Met de klas de boer op', de meeste Noord-Holland, Zuid-Holland, Noord-Brabant, Gelderland en Utrecht (dicht(er) bevolkte gebieden). Deze bedrijven willen zeker ook gecertificeerd worden. Daarnaast hebben in totaal circa 165 ondernemers een training 'educatieboer' gevolgd.

Gezien deze ontwikkelingen kan worden gesteld dat educatie onder de verbredingstaken zeker een groeimarkt is.

Boerderij in de kijker - boerderijlessen

21 boerderijen in het Groene Hart (zijn deels ook opgenomen in de 100 bedrijven van 'Met de klas de boer op').

9.2 Structuurgegevens

Door het niet kunnen achterhalen welke bedrijven in de Landbouwtelling educatie hebben (wat weliswaar onder de noemer 'ontvangst bezoekers' valt) is het niet

mogelijk de structuurgegevens van deze bedrijven weer te geven. Wel zijn de bedrijven mee genomen in het overzicht van de bedrijven met recreatie.

9.3 Omzet educatie

Bedrijven-Informatienet

Informatienet-cijfers voor de jaren 2006/07 geven een gemiddelde omzet voor *excursies* van circa 2.000 euro per bedrijf.

Analyserapport boerderijeducatie, Vrienden van het Platteland 2006

1. gespecialiseerde educatieboerderijen:
  - Omzet gemiddeld: 50 tot 100 euro per groep, 1.500-3.000 euro per bedrijf per jaar
  - Omzet op nationaal niveau: 40.000-70.000 euro
2. educatieboerderijen:
  - Gemiddelde omzet: 0-30 euro per groep, tot 900 euro per bedrijf per jaar
  - Omzet op nationaal niveau: tot maximaal 180.000 euro
3. gewone boerderijen:
  - Geen omzet

Educatief Platteland

Educatief Platteland zou ook meer duidelijk willen hebben over concrete omzet-cijfers. Op dit moment werken zij met heel grove schattingen, die sterk afhankelijk zijn de zogenoemde 'product-marktcombinaties'. Dit zijn de verschillende vormen van educatie, zoals (korte) excursies (tot 2 uur), de dagexcursie (10 tot 14), de boerderijweek of de boerderijschool.

Voor een korte excursie (meest gebruikelijke vorm van educatie) rekenen de meeste boeren gemiddeld 50-125 euro per groep, bij ongeveer 30-50 groepen per jaar. Op jaarbasis ligt de totale omzet per bedrijf dan tussen de 1.500 en 6.250 euro.

Met de invoering van de certificeren hoopt Educatief Platteland ook meer zicht te krijgen op de omzetgegevens per bedrijf. Een belangrijk vraag voor hen is hoeveel groepen een bedrijf zou moeten ontvangen om de educatietak rendabel te kunnen draaien.

De totale omzet uit educatie op agrarische bedrijven wordt geschat op *1,5 miljoen euro*. Voor verdere uitwerking zie hoofdstuk 11.

10 Impact van multifunctionele landbouw

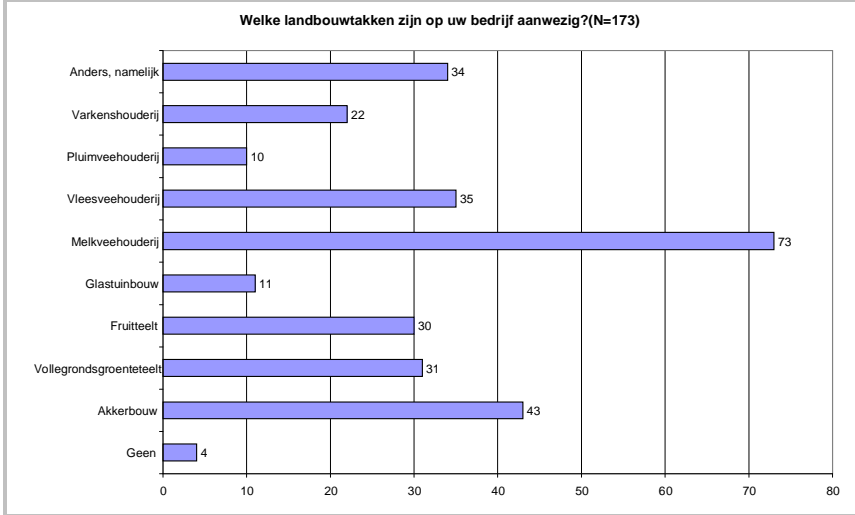
Bij multifunctionele bedrijven gaat het uiteraard niet alleen om omzet. Het ontwikkelen van multifunctionele activiteiten op een agrarisch bedrijf heeft invloed op de werkzaamheden van de ondernemer. Het vraagt andere competenties en vaardigheden en resulteert ook in andere en nieuwe contacten en relaties. De ondernemers op deze bedrijven zijn vaak gedreven om de landbouw en hun multifunctionele activiteiten te laten zien en te beleven aan verschillende groepen consumenten en burgers. Daarmee leggen multifunctionele bedrijven verbanden met hun omgeving en de mensen die er wonen, werken of recreëren. De bedrijven maken uiteraard gebruik van hun landschappelijke setting maar betekenen omgekeerd ook veel voor de leefbaarheid en aantrekkelijkheid van die omgeving. Wat is nu die betrokkenheid of bijdrage van de multifunctionele landbouw aan de omgeving maar ook aan bijvoorbeeld de arbeidsomstandigheden van de ondernemer? Wat is de impact van multifunctionele landbouw?

Internetenquête

Begin 2009 hebben 173 multifunctionele bedrijven meegewerkt aan een internetenquête om zo meer inzicht te krijgen in de meerwaarde van multifunctionele landbouw voor de ondernemer en zijn omgeving. Het merendeel van deze bedrijven heeft zijn bedrijf aangemeld voor de Plattelandsgids van het toenmalige Vrienden van het Platteland, dat nu 'Nederland bloeit' heet. Het zijn allemaal bedrijven die zich presenteren op internet en waarvan bijna 60% al langer dan 6 jaar bezig is met multifunctionele landbouw. Daarmee is dit zeker geen doorsnee groep, maar de resultaten geven wel een indruk van de (potentiële) betekenis van de multifunctionele landbouw.

De geëncquêteerde groep is zeer divers: ze representeren bijna alle verschillende sectoren uit de primaire landbouw (figuur 10.1) en de meeste vormen van multifunctionele landbouw (tabel 2). Elk bedrijf combineert gemiddeld twee sectoren en drie vormen van multifunctionele landbouw. Melkveehouderij is verreweg de meest genoemde sector, huisverkoop en recreatie zijn de meest genoemde vormen van verbreding in deze groep. Opvallend is dat 35% van deze groep aangeeft educatieactiviteiten te ontwikkelen. Een groot deel van deze bedrijven is biologisch (25%). Dit is in overeenstemming met eerder onderzoek aan CBS gegevens uit 2005 (Goddijn et al., 2007).

Figuur 10.1 Vormen van primaire landbouw

Gemiddeld komen er per bedrijf 1,7 vormen van primaire landbouw voor. Melkveehouderij is de meest voorkomende vorm, gevolgd door akkerbouw en vleesveehouderij. Vier bedrijven geven aan geen primaire tak op het bedrijf te hebben. Hier gaat het dus niet om agrarische ondernemers maar plattelandsondernemers. Opvallend groot is de categorie anders. Hierin zitten: paarden, schapen, geiten, konijnen, zeldzame huisdieren, bos, kruiden, snijbloemen, kleinfruit en wijnbouw.

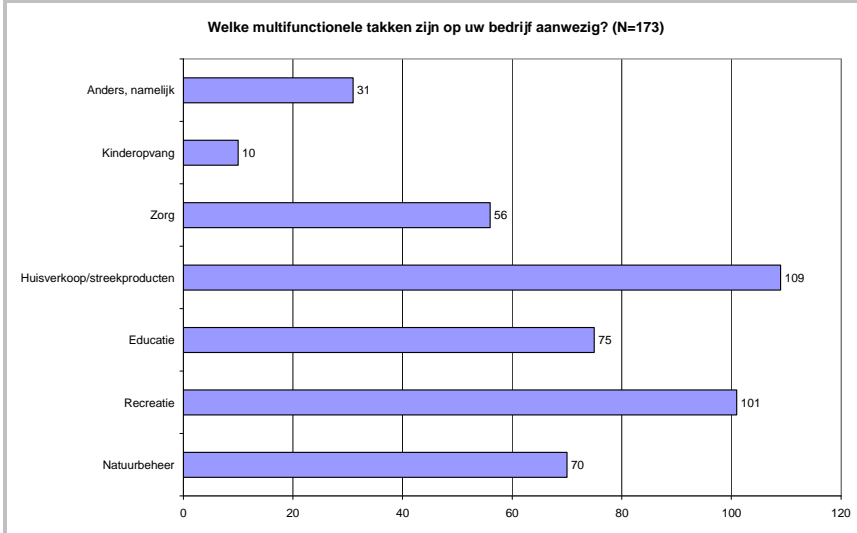
Gemiddeld komen er 2,6 vormen van multifunctionele landbouw op de bedrijven voor. Huisverkoop en recreatie zijn de meest voorkomende vormen van verbreding (figuur 10.2). Ook hier is de categorie anders vrij groot. Hierin zitten in alfabetische volgorde: adopteer een koe, advisering, ballonvaarder, catering, compostering, horeca, kookstudio, manege, museum, pluktuin, wellness en zaalverhuur.

Zowel in vormen van primaire landbouw als in vormen van multifunctionele landbouw zijn de bedrijven in de steekproef dus zeer divers.

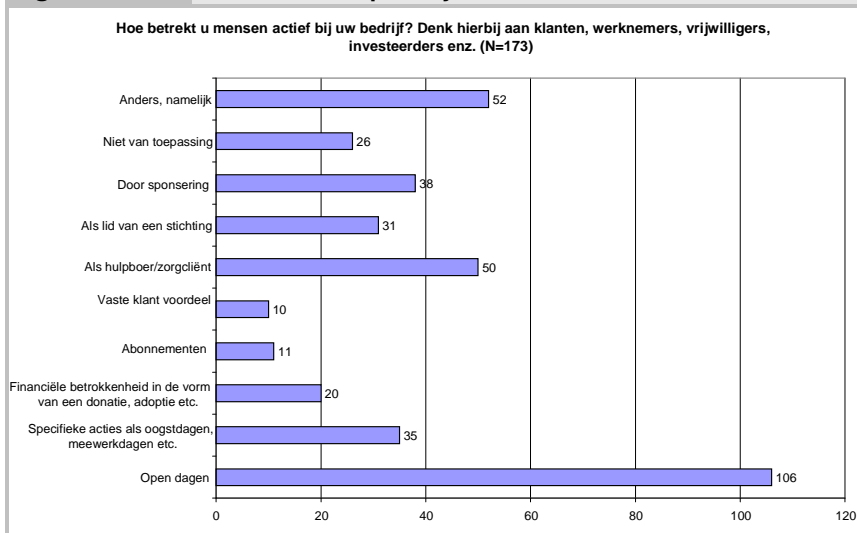
Aan de bedrijven is gevraagd op welke manieren zij mensen actief bij het bedrijf betrekken (figuur 10.3). Open dagen worden verreweg met meest genoemd als manier om mensen actief bij het bedrijf te betrekken. Gemiddeld geven de bedrijven 2 manieren aan waarop zij mensen bij het bedrijf betrekken. In de categorie anders worden zaken genoemd als mond-tot-mondreclame, adver-

teren, folders, nieuwsbrieven en websites. Een deel van de geënquêteerden heeft deze vraag dus ook opgevat als hoe de bedrijven aan bezoekers komen.

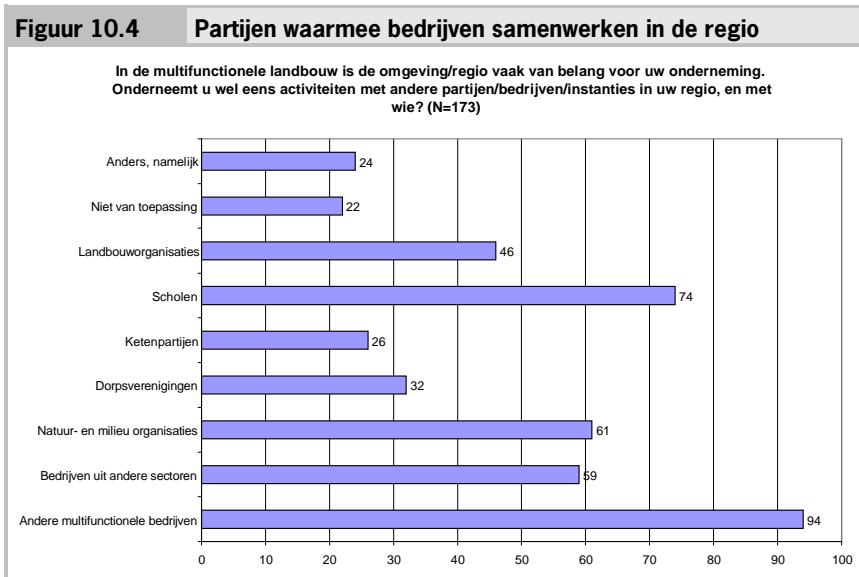
Figuur 10.2 Vormen van multifunctionele landbouw

Figuur 10.3 Manieren waarop bedrijven mensen betrekken

De bedrijven zijn stevig verankerd in de lokale gemeenschap. Gemiddeld geeft men aan op 2,4 manieren activiteiten met andere partijen, bedrijven en instanties in de regio te ondernemen (figuur 10.4). Andere multifunctionele bedrijven en scholen worden het meest genoemd als samenwerkingspartij. Verder wordt vooral de samenwerking gezocht met natuur- en milieuorganisaties en bedrijven uit andere sectoren dan de landbouw.

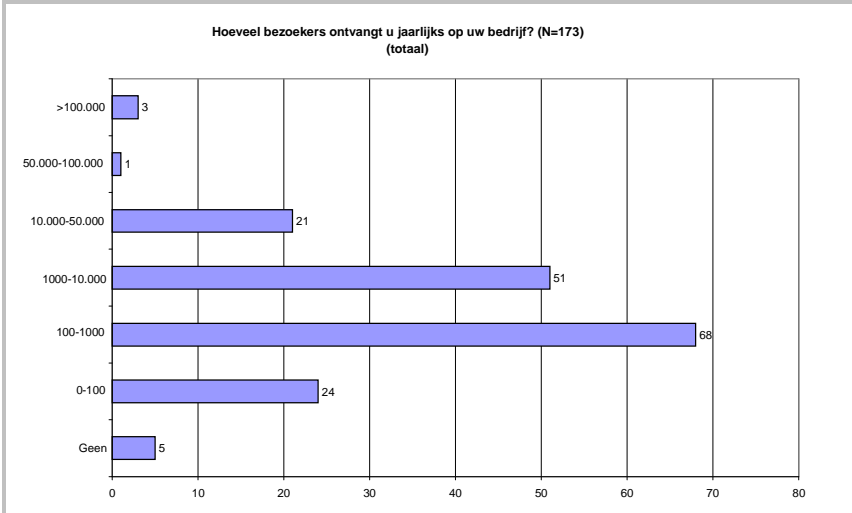

Bezoek door burgers aan bedrijven was een belangrijk onderdeel van de enquête. De grootste groep geeft aan tussen de 100 en 1.000 bezoekers per jaar te ontvangen (figuur 10.5). Ook relatief veel bedrijven geven aan tussen de 1.000 en 10.000 bezoekers per jaar te ontvangen.

Opvallend is dat er ook 5 bedrijven zijn die helemaal geen bezoekers ontvangen; 3 bedrijven geven aan per jaar meer dan 100.000 bezoekers te ontvangen!

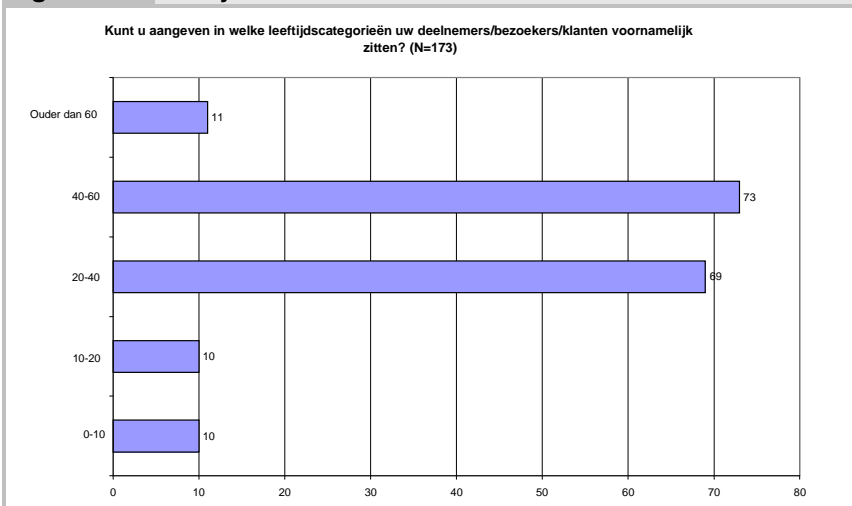
Tussen de verschillende vormen van multifunctionele landbouw zijn er weinig verschillen in bezoekersaantallen. Dit wordt vooral veroorzaakt door het feit dat er bijna altijd meerdere vormen van multifunctionele landbouw op één bedrijf aanwezig zijn.

Figuur 10.5 Aantal bezoekers per jaar

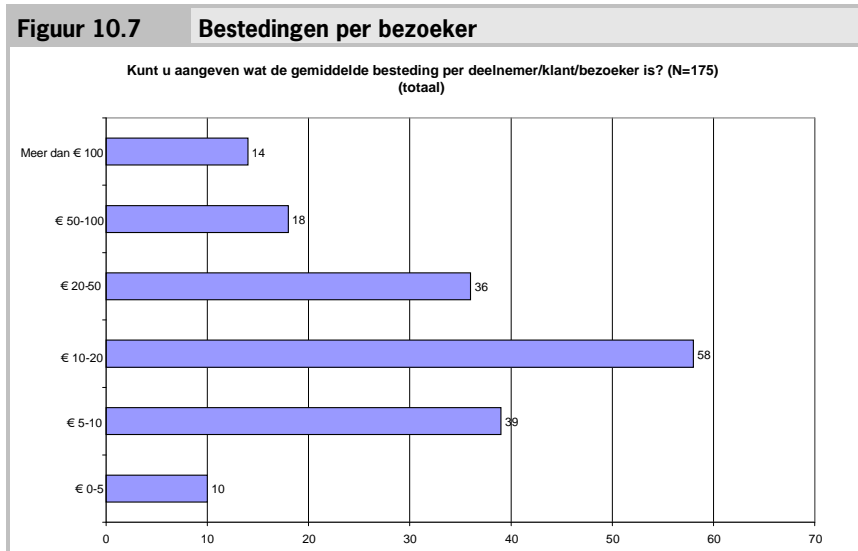

De bedrijven worden vooral bezocht door mensen in de leeftijdscategorie van 20-60 jaar (figuur 10.6). Ongeveer 82% van de bezoekers komt uit deze leeftijdscategorie.

Figuur 10.6 Leeftijd van de bezoekers

De meeste bezoekers besteden tussen de 10 en 20 euro op het bedrijf (figuur 10.7). Van de 173 bedrijven geven 10 bedrijven aan minder dan 5 euro per bezoeker te ontvangen, 14 bedrijven geven aan meer dan 100 euro te ontvangen. Door de bedrijven met zorg en kinderopvang worden hogere bedragen genoemd. Dit komt doordat de vergoedingen voor zorg (bijvoorbeeld pgb) of kinderopvang hoger zijn en de cliënten of kinderen vaker op het bedrijf komen.

Op de vraag of de multifunctionele bedrijfstak bijdraagt aan het arbeidsplezier antwoordt bijna iedereen positief. Bijna 90% van de ondervraagden geeft aan dat de multifunctionele tak bijdraagt aan het arbeidsplezier (figuur 10.8).

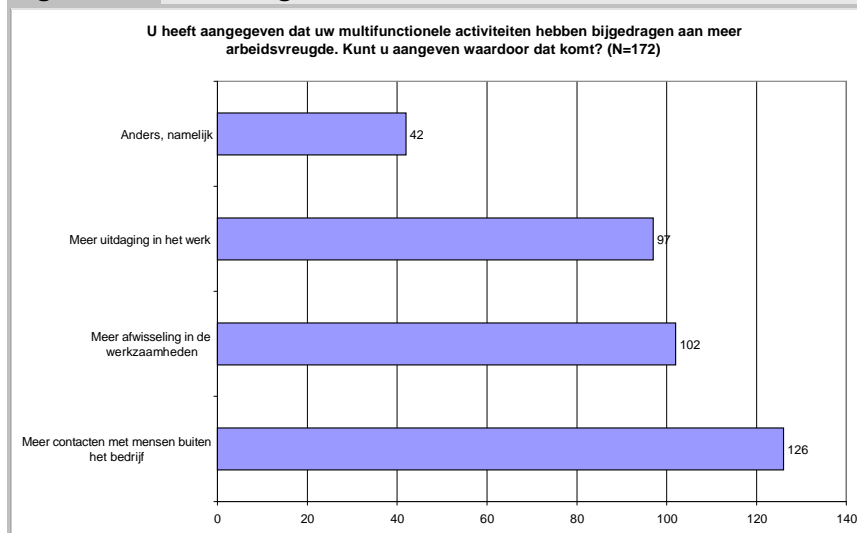
Als reden voor meer arbeidsvreugde wordt vooral genoemd: meer contact met mensen, meer afwisseling in het werk en meer uitdaging in het werk (figuur 10.9). Waardering, voldoening en eindelijk echt kunnen ondernemen zijn opmerkingen die hierbij geplaatst worden. Een greep uit een paar opmerkingen in de categorie anders:

- De vreugde van de deelnemers op mijn bedrijf geeft energie
- De verbredingsactiviteiten vragen mij meerdere kwaliteiten te ontwikkelen
- De klant wordt zich bewuster van de agrarische situatie
- Je staat dichterbij de samenleving
- Ik zie mensen genieten
- Financieel aantrekkelijk!

Figuur 10.8 Bijdrage aan het arbeidsplezier

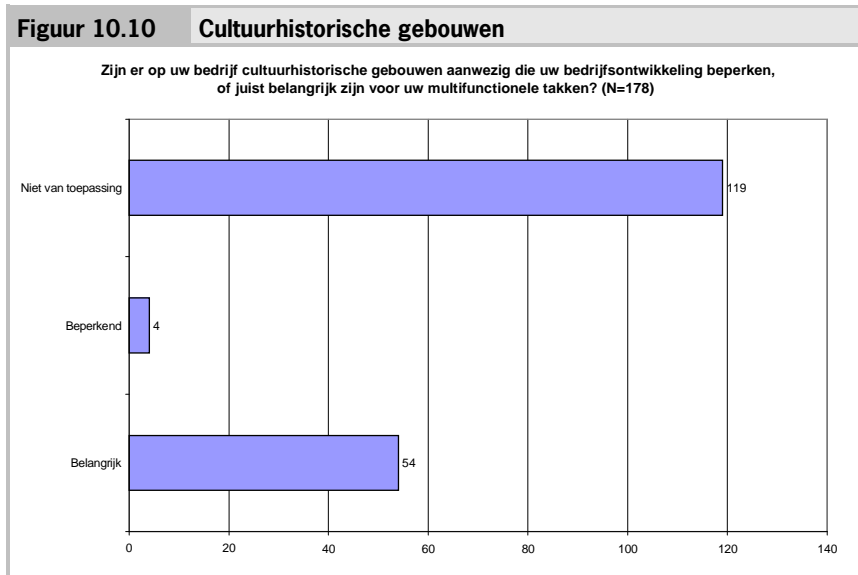

Figuur 10.9 Waardering

Op een derde van de bedrijven zijn cultuurhistorische gebouwen aanwezig (figuur 10.10). Slechts enkele bedrijven (4) geven aan dat deze gebouwen be-

perkend zijn voor de bedrijfsvoering. Veruit de meeste bedrijven geven aan dat de karakteristieke bebouwing belangrijk is voor de bedrijfsontwikkeling.

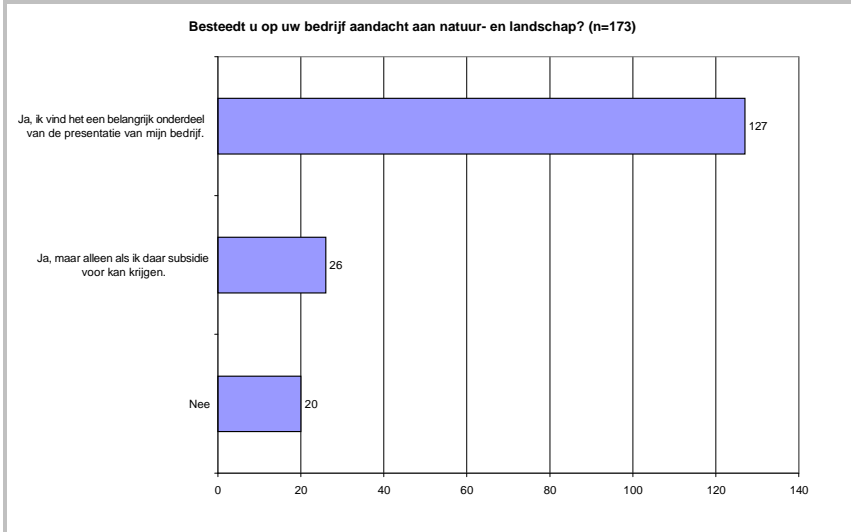
Bijna 90% van de bedrijven geeft aan aan agrarisch natuurbeheer te doen (figuur 10.11). Van de bedrijven die aan agrarisch natuurbeheer doen geeft de meerderheid aan dit een belangrijk onderdeel van de presentatie van het bedrijf te vinden. Een minderheid doet alleen aan agrarisch natuurbeheer omdat ze hiervoor een vergoeding ontvangt.

Op de meeste bedrijven wordt de natuur ook doelmatig ingezet door het te gebruiken voor de multifunctionele activiteiten. Klantenbinding, imago, religieuze motieven of vinden dat het er gewoon bij hoort zijn ook veelgehoorde argumenten (figuur 10.12).

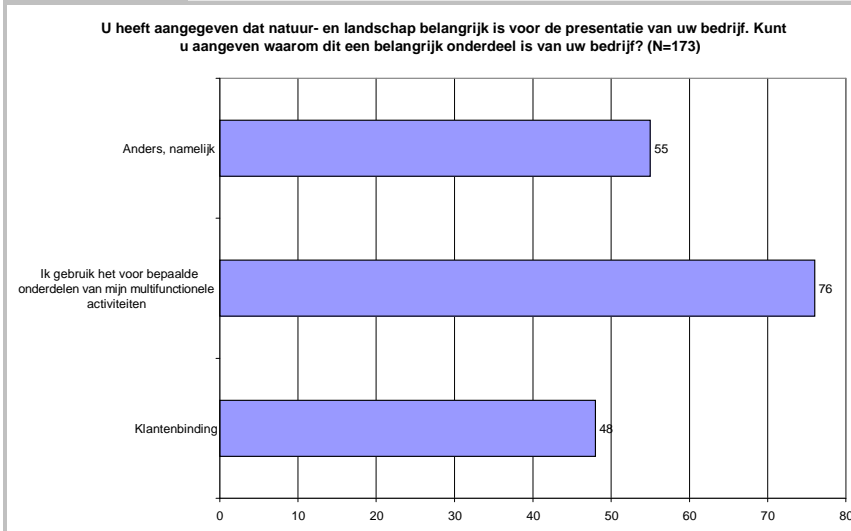
In de enquête is verder aandacht besteed aan hoe multifunctionele bedrijven verbonden zijn met de lokale economie. Er is ondermeer gevraagd naar welke producten of diensten lokaal (binnen een straal van 25 kilometer) worden ingekocht. De belangrijkste producten die lokaal ingekocht worden zijn voedselproducten, diensten van aannemers en diensten ten behoeve van promotie (figuur 10.13). Daarnaast wordt gebruik gemaakt van de diensten van schoonmaak-, catering- en vervoersbedrijven.

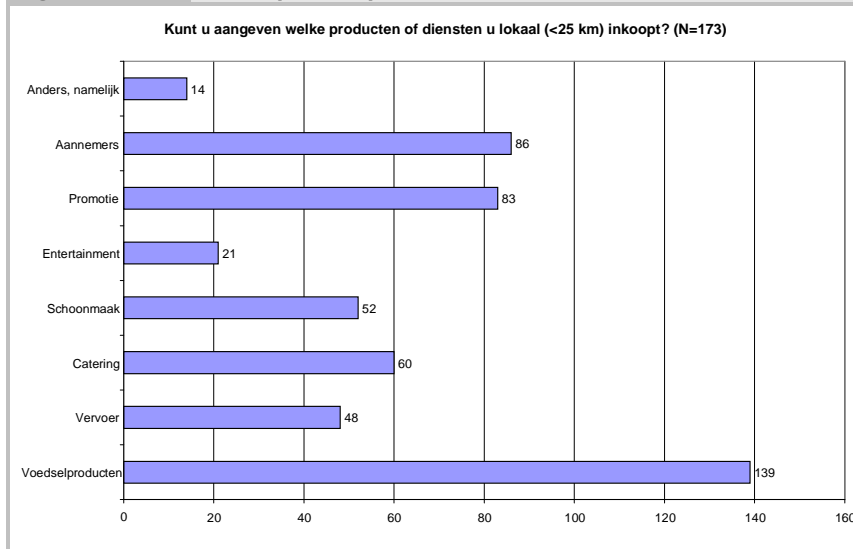
Figuur 10.11 Agrarisch natuurbeheer

Figuur 10.12 Motieven natuurbeheer

Figuur 10.13 Aankoop lokale producten

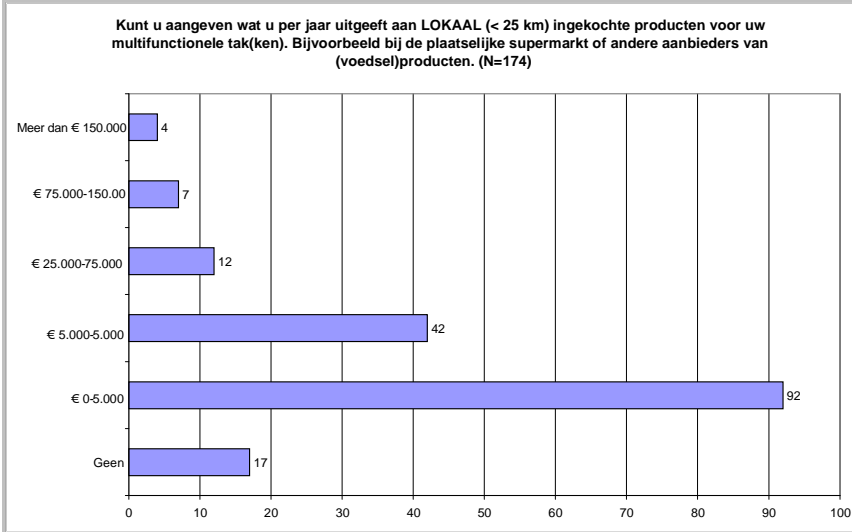

Ongeveer 53% van de bedrijven geeft aan tussen de 0 en 5.000 euro producten in te kopen bij plaatselijke aanbieders (figuur 10.14). Er zijn echter ook enkele bedrijven die aangeven meer dan 150.000 euro lokaal te besteden. Bedrijven waar natuurbeheer een belangrijke vorm van multifunctionele landbouw is besteden gemiddeld iets minder dan de andere bedrijven. Indien het midden van iedere categorie als werkelijke waarde genomen wordt, besteden de bedrijven gemiddeld 17.500 euro lokaal aan producten.

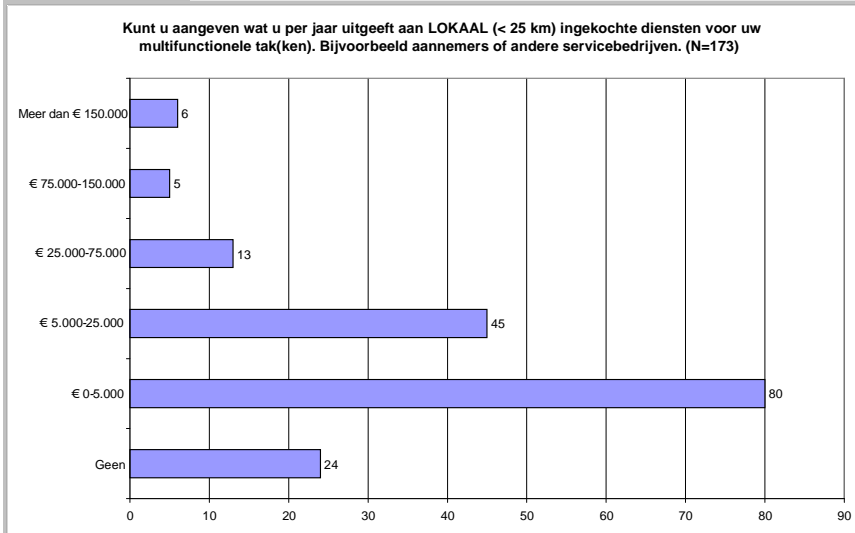
Bij het gebruik van lokale diensten zien we eenzelfde beeld (figuur 10.15). Bedrijven besteden gemiddeld ongeveer 19.000 euro aan lokale diensten. Uit de onderliggende cijfers blijkt hier echter dat de bedrijven met natuur iets minder diensten afnemen, maar de bedrijven met zorg en educatie juist weer meer.

Lokaal ingekochte producten en diensten bedragen in totaal gemiddeld dus ongeveer 36.000 euro waarmee deze bedrijven een flinke bijdrage leveren aan de lokale economie.

Figuur 10.14 Lokale bestedingen producten

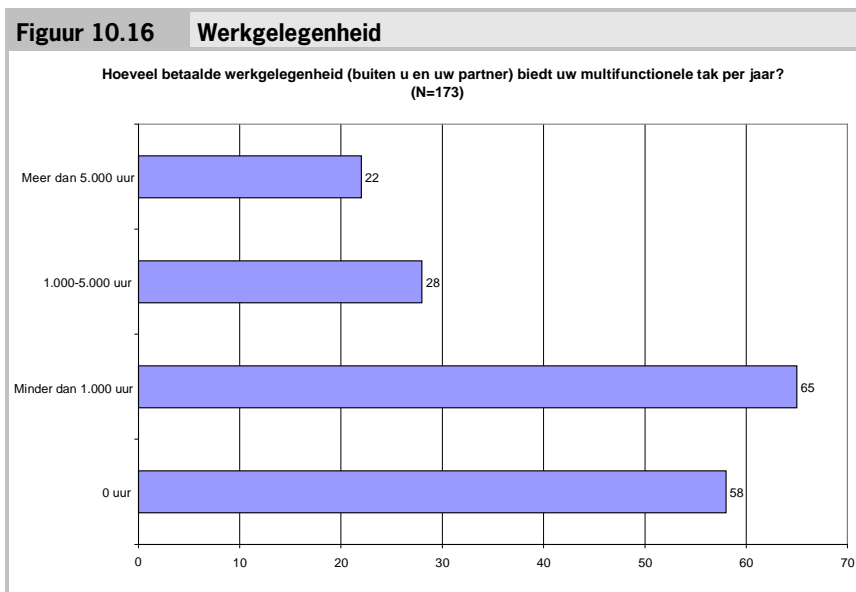

Figuur 10.15 Lokale bestedingen diensten

Ongeveer twee derde van de bedrijven in de steekproef maakt gebruik van externe arbeid (figuur 10.16). Bij de meeste gaat het om minder dan 1.000 uur

per jaar. Bij een op de 8 bedrijven gaat het om meer dan 5.000 uur. (1 volwaardige arbeidskracht (VAK) is ongeveer 2.000 uur). Indien het midden van iedere categorie als werkelijke waarde genomen wordt, wordt er gemiddeld per bedrijf 1.945 uur betaalde arbeid ingehuurd. Dit is bijna 1 VAK. Ook hier blijkt uit de onderliggende cijfers dat bedrijven met natuur iets minder arbeid inhuren, maar de bedrijven met zorg en educatie juist weer meer.

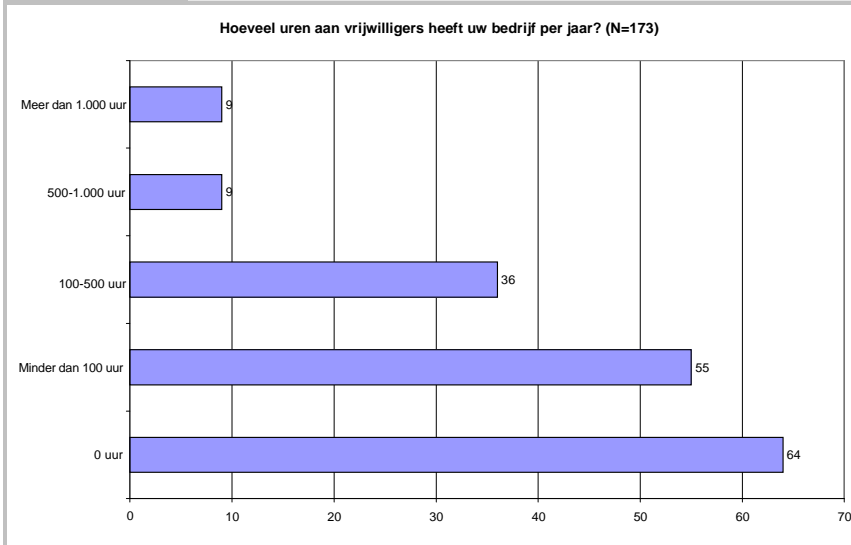

Ongeveer twee derde van de bedrijven in de steekproef maakt gebruik van vrijwilligers (figuur 10.17). Bij de meeste bedrijven gaat het om minder dan 100 uur per jaar. Bij een op de 20 bedrijven gaat het om meer dan 1.000 uur. Indien het midden van iedere categorie als werkelijke waarde genomen wordt, wordt er gemiddeld per bedrijf 200 uur vrijwilligerswerk gedaan. Uit de onderliggende cijfers blijkt dat bedrijven met huisverkoop iets minder gebruik maken van vrijwilligers, maar de bedrijven met zorg veel meer. Dit is een zeer herkenbaar beeld voor de sector.

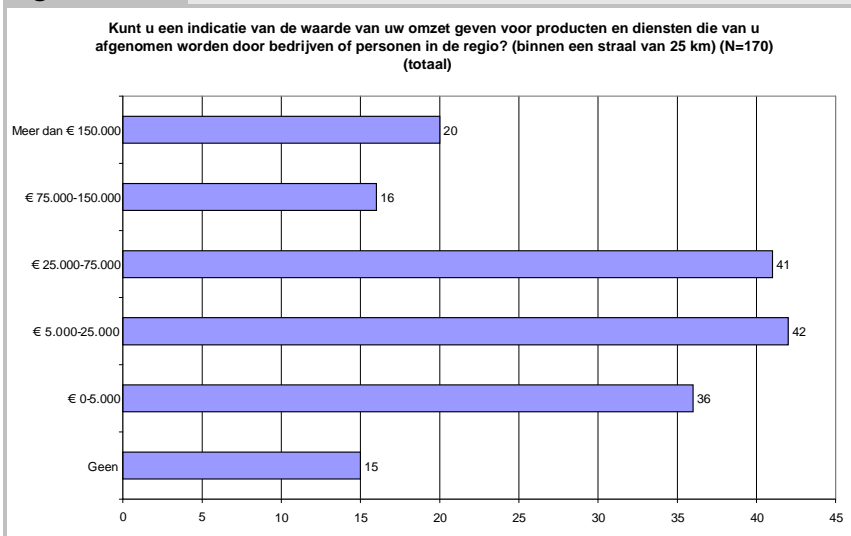
Ten slotte is de bedrijven gevraagd een indicatie te geven van de omzet van de multifunctionele tak van het bedrijf (figuur 10.18). De meeste bedrijven geven aan dat hun omzet in de range zit tussen 0 tot 75.000 euro. Bij 20 bedrijven gaat het om meer dan 150.000 euro. Indien het midden van iedere categorie als werkelijke waarde genomen wordt, bedraagt de omzet per bedrijf van deze

groep gemiddeld circa 50.000 euro. Van alle bedrijven geeft overigens 42% aan dat de omzet uit de multifunctionele tak hoger is dan uit de agrarische tak.

Figuur 10.17 Vrijwilligers

Figuur 10.18 Omzet multifunctionele tak

Uit deze enquête blijkt duidelijk dat multifunctionele landbouw een belangrijke functie vervult op het platteland. Het vergroot het werkplezier van de agrarische ondernemers en levert ook extra inkomsten, wat de ondernemers vervolgens deels weer lokaal besteden. Multifunctionele landbouw genereert bovendien direct en indirect de nodige werkgelegenheid en betreft burgers en vrijwilligers bij de landbouw. Daarnaast legt de verbreding ook een stevig fundament onder het agrarisch natuurbeheer omdat veel ondernemers daarmee hun bedrijf op een positieve manier willen presenteren aan de burgers.

11 Conclusies

In dit hoofdstuk wordt per sector de omzetgegevens uit verschillende bronnen weer gegeven en de uiteindelijke omzetschatting. In totaal komt de schatting van de omzet uit alle verbredingsectoren op *322 miljoen euro* voor 2007.

11.1 Zorgboerderijen

Uit de verschillende studies en de praktijk komt het gemiddelde van de schattingen voor 2007 op *45 miljoen euro* met een range van 35,5 miljoen tot 55,0 miljoen euro (zie tabel 11.1). Dit ligt in lijn met de berekening voor 2006 van 37,0 miljoen euro.

Onderzoek	Per zorgboerderij	Sector (jaartal)
Hagenaar	48.660	47,2 (2008)
Hassink, et al.	73.000	37,0 (2006)
Pullen	47.000	35,5 (2007)
Roest a)	42.321	32,0 (2007)
Schoorlemmer, et al.	56.000	24,0 (2004)
Steunpunt	50.000	45,0 (2007)

a) Zal niet worden mee genomen in de conclusie.

11.2 Agrarische kinderopvang

Uit de gegevens van de VAK samen met een schatting van de andere vormen van kinderopvang komt de omzet voor 2007 op *4 miljoen euro* (zie tabel 11.2). Wel wordt er verondersteld dat er een range is tussen de 5 en 9 miljoen euro, ervan uitgaande dat een aantal bedrijven die in 2008 gestart zijn bij de VAK (het aantal bedrijven is gestegen van 10 in 2007 naar 26 in 2008) al enige vorm van kinderopvang hadden.

Tabel 11.2 Samenvattend overzicht Agrarische kinderopvang		
Database/schatting	Per bedrijf in euro	Omzet totaal bedrijven in mln. euro
VAK-bedrijven	200.000	2,0
Niet Vak-bedrijven	200.000	2,0
<i>Totaal</i>		<i>4,0</i>

11.3 Boerderijverkoop

Ontwikkeling sector

Het valt op dat de sector boerderijverkoop sterk aan het professionaliseren is. Veel regionale groepen schalen op, bundelen hun krachten om landelijk te kunnen opereren. Voorbeelden hiervan zijn de Groene Hart Landwinkels (14 bedrijven) (voortgekomen uit Stichting De Hollanden) die zijn samengegaan met de Landwinkel Coöperatie en Stichting De Groene Hoed (Noord-Holland) die is opgegaan in Mijn Boer (internetwinkel).

Omzet op nationaal niveau

Op basis van de informatie uit de vorige paragrafen wordt de gemiddelde omzet voor een bedrijf met een winkel geschat op tussen de 60.000 en 100.000 euro. (Op deze bedrijven liggen de kosten uiteraard ook hoger in verband met de inrichting van de winkel en de inkoop van andere producten).

Gemiddeld over alle afzetkanalen (bewerkt en onbewerkte producten) ligt de omzetschatting tussen de 15.000 en 20.000 euro.

Tabel 11.3 vat de omzetschattingen samen. Voor de exacte berekeningen zie (bijlage 6, kader 3).

Tabel 11.3 Samenvattend overzicht boerderijverkoop			
	Aantal	Omzet per bedrijf * 1.000 euro	Totale omzet * 1.000.000 euro
Met winkel	1.100	64.000	70
Andere afzetkanalen	1.750	10.500	18,5
<i>Totaal</i>	<i>2.850</i>		<i>88,5</i>

11.4 Agrarisch natuurbeheer

Op basis van de bronnen Informatienet en Programma Beheer (de laatste aanvuld met een omzetschatting voor vergoedingen van overige instanties en voor zwanenbeheer) komt er een bedrag uit van rond de 90 miljoen euro. De range rond dit bedrag ligt tussen de ruim 80 miljoen en een kleine 100 miljoen euro (zie tabel 11.4).

	Aantal bedrijven	Omzet per bedrijf	Totaal omzet
SAN	10.353	5,527	57
SN			5
Overige financiers			10
Beheer zwanen			10
Totaal			82
Vergelijk: Informatienet	12.000-14.000	7.000	84-98

11.5 Recreatie en toerisme

Bij de inschatting van de omzet voor recreatie wordt uitgegaan van de beschrijvingen in de literatuur, de interviews en de uitkomst van de focusgroep (voor het verslag zie bijlage 7, kader 2). Daarbij zijn we voor verblijfsrecreatie tot de uitkomsten gekomen voor verblijfsrecreatie zoals in tabel 11.5 zijn weergegeven:

Verblijfsrecreatie	Vekabo	Schatting a)	Aantal bedrijven	Omzet * 1.000 euro	Totaal in mln. euro
Camping	55	55	800	20	16
Zomerhuisjes	10	15	220	33	7,2
Groepsaccommodatie	25	15	220	55	12,1
Bed & Breakfast	10	15	220	30	6,6
<i>Totaal</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>1.460</i>		<i>41,9</i>

a) Vekabo is met name gebaseerd op Zeeland. Voor een overzicht van Nederland zijn de getallen aangepast.

Tabel 11.6 Omzet dagrecreatie					
Dagrecreatie	Aantal bedrijven	Aantal bezoekers	Besteding per bezoeker	Omzet * 1.000 euro	Totaal in mln. euro
Boerengolf	160 a)	5.000	10	50	8
Sport- en spelactiviteiten	425 b)	3.000	10	30	12,8
Kopje koffie/thee, gebakje, ijsje, enzovoort	600	3.000	7,50	22,5	13,5
Lunch/diner	100	5.000	30	150	15
Excursies	285			2,5	0,7
<i>Totaal</i>	<i>1.570</i>				<i>50</i>

a) Bij de vereniging van Boerengolf zijn 120 bedrijven aangesloten. Daarnaast werd in de focusgroep het aantal bedrijven met boerengolf (of vergelijkbare activiteit) geschat op 200 bedrijven. Daarom is uitgegaan van het midden; b) In de landbouwtelling hebben 585 bedrijven aangegeven recreatiegoederen te verhuren. Verwacht wordt dat bedrijven met boerengolf of sport- en spelactiviteiten dit invullen in de Landbouwtelling.

In totaal wordt de omzet van recreatie door agrarische bedrijven geschat op *92 miljoen euro*.

11.6 Educatie

Gezien de onzekerheden rond het aantal bedrijven met educatie is het lastig om een goede schatting van de omzet op nationaal niveau te geven. Uit het bovenstaande kan worden geconcludeerd dat er circa 150 professionele educatiebedrijven zijn. Bij een gemiddelde omzet per bedrijf van tussen de 2.000 en 5.000 euro zou de omzet op nationaal niveau tussen de 300.000 en 750.000 euro liggen.

Er zijn echter ook nog bedrijven, die niet zijn aangesloten bij Stichtingen als Educatief Platteland, maar die wel aan educatie doen. Wellicht op een iets andere manier en gericht op andere doelgroepen, zoals gezinnen, ouderen, mensen op bedrijfsuitjes. Geschat wordt dat dit nog eens 350 bedrijven die enigszins in educatie zijn gespecialiseerd zijn betreft. Voor deze bedrijven wordt het gemiddelde van 2.000 euro per bedrijf per jaar aangehouden. Tabel 11.7 toont de geschatte opbouw van de omzet uit educatie:

Tabel 11.7 Samenvattend overzicht educatie op agrarische bedrijven					
	Aantal bedrijven	Omzet (euro /bedrijf/jaar)		Omzet totaal (euro /jaar)	
		onderkant	bovenkant	onderkant	bovenkant
Professionele educatiebedrijven	150	2.000	6.000	300.000	900.000
Enigszins in educatie gespecialiseerde bedrijven	350	1.500	2.500	525.000	875.000
<i>Totaal</i>	500			825.000	1.775.000

De omzet uit educatie ligt grof tussen de 1 en 2 miljoen euro per jaar.

12 Aanbevelingen

De meting naar de omzetschatting die beschreven is in dit rapport geeft met name inzicht in het aantal, de omvang van de agrarische productie van agrarische bedrijven met een multifunctionele activiteit en de geschatte omzet van de multifunctionele activiteit. Dit kan echter worden uitgebreid door inzicht te geven in de outcome en impact van multifunctionele activiteiten. In een periode van 2-3 jaar lijkt het lastig om outcome en impact te meten in harde cijfers. Wel kan een gezamenlijk beeld worden geconstrueerd en onderbouwen of de gerealiseerde output bijdraagt aan het dichterbij brengen van het gewenste eindbeeld. Dit eindbeeld kan verschillend zijn voor de zes onderscheiden sectoren van multifunctionele landbouw.

Aansluitend bij de indeling van de Taskforce heeft de nulmeting van de multifunctionele landbouw zich primair gericht op omzetcijfers van de sectoren zorglandbouw, educatie, kinderopvang, agrarisch natuurbeheer, recreatie en streekproducten uit 2007. In veel van deze zes sectoren is de diversiteit tussen de activiteiten en daarmee de bedrijven binnen een tak groot. Bij veel bedrijven is er sprake van een stapeling van functies, daarbij ontbreekt het aan een gescheiden boekhouding (toerekeningsproblematiek). De uitdaging is om voor de komende periode een meting vorm te geven waarmee de hardheid van omzet en inkomenscijfers per tak wordt verbeterd.

Naast de opbrengsten is de impact van de multifunctionele landbouw voor vooral het platteland (directe en indirecte effecten voor plattelandseconomie, contact boeren en burgers, enzovoort) via een internetenquête verkend. Deze kan echter verder worden uitgebreid en op een grotere schaal worden toegepast of in de vorm van focusgroepen worden verdiept. Ook kan een methodiek als de Social Return On Investment (SROI) een bijdrage leveren aan het beter onderbouwen in beeld brengen van de maatschappelijke relevantie van multifunctionele landbouw.

Literatuur

Berkhout, P., C. van Bruchem *Landbouw-Economisch Bericht 2006*. LEI, Den Haag. 2006 en 2008.

Bruin, R. de en H. Oostindie (2005). *Openbare rapportage van het 'Koepelproject Kennisontwikkeling Streekgebonden Productie en Vermarketing'*. SPN, LTO Nederland, WUR-LEI, Stichting AKK, Wageningen/Den Haag.

Goddijn S.T., Klieverik M., Dekking A., Sukkel W. (2007) *Verbindingen tussen producent en consument/burger*, rapport PPO.

Hagenaar, I. (2008), *Marktperspectief zorgboerderijen in Nederland*, Stichting Green Valley, Wageningen

Hassink, J., Ch. Zwartbol, H.J. Agricola, M. Elings, J.T.N.M. Thissen (2007), *'Current status and potential of care farms in the Netherlands'*, NJAS 55-1, 2007

Heijden, C.H.T.M. van der, L. Puister, R. Hoste, M. Meeusen, C. Wolf, *Marketingconcepten voor huisverkoop van biologisch vlees*. Eindrapport AKK, 2005.

Immink, V.M. en S.M.A. van der Kroon (2006). *Wat je vers haalt is lekker. Thuisverkoop op het Platteland*. Rapport 227, Wetenschapswinkel Wageningen.

LNV- Dienst Regelingen (2008), *Programma Beheer Jaarverslag 2007, Provinciale Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (PSAN) en Provinciale Subsidieregeling Natuurbeheer (PSN)*, Dienst Regelingen, Roermond, Februari 2008.

LNV- Dienst Regelingen (2008), *Toelichting bij de gecombineerde opgave 2008*.

Roest, A.E., 2007, *'Landbouw en zorg nader bekeken, onderzoek naar de ontwikkeling van zorgboerderijen'*, afstudeerscriptie Wageningen UR.

Schoorlemmer, H.B., F.J. Munneke en M.J.E. Braker (2005), *'Verbreiding onder de Loep, Potenties van Multifunctionele Landbouw'*, PPO. 357

Swienink, H. (2005). *Verbrede landbouw: plattelandstoerisme*. LTO Noord Advies.

Venema, G., J. Jager, B. Doorneweert (2006), A. van der Klooster (PPO), *Verbreiding onder de 'loep'; Monitoring economische positie van agrarische bedrijven met verbreding in recreatie, huisverkoop en zorg*. LEI, Den Haag

Venema, G.S., A.E. Roest, J.H. Jager, K. Oltmer, R.B. Doorneweert (2008), *Achtergrondinformatie tbv monitoring nulsituatie Taskforce Multifunctionele Landbouw*, interne notitie LEI Wageningen UR, Den Haag

Venema, G., B. Doorneweert, K. Oltmer, M. Dolman, A. Breukers, L. van Staalduinen, A. Roest, A. Dekking (2009), *Wat noemen we verbrede landbouw? Verkenning van definities en informatiebehoeften*. Rapport 2008-076, LEI Wageningen UR, Den Haag.

Vrienden van het Platteland (2008). *Boerderijwinkels*
<http://www.vriendenvanhetplatteland.nl>, geraadpleegd op 20 november 08.

Vrienden van het Platteland (2006), *Analyserapport boerderijeducatie, Plattelandimpuls*.

Bijlage 1

Lijst geïnterviewden

Wim van den Berg, SVR

Maria van Boxtel, Land & Co

Karin Castelijm, Groene Hart Landwinkels/Landwinkel Coöperatie

Jan Hassink, PRI

Arie Hoogendoorn, De Boer *inn*, voorzitter vereniging Boerengolf

Nicolette vd Kamp, Educatief Platteland

Mary Kuipers, Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg

Margareth van Loenhout, LTO Nederland

Platform Biologica

Derk Pullen, adviseur landbouw, zorg & welzijn, LTO Noord Advies

Han Swienink, adviseur LTO Noord Advies

Joke Verhage, Verenigde Agrarische Kinderopvang

Monica Wagenaar, GOBT

Peter Weenink, Boerengolf

Arieen Westeneng, Alfa Accountants

Anton Winkelmolen, Arvalis/Taskforce

VEKABO

Bijlage 2

Opzetten van focusgroepen

Jaarlijks monitoren van de omzetgegevens geeft onvoldoende inzicht in de onderliggende mechanismen. Bovendien is er bij robuuste dataverzamelingen van CBS en het Bedrijven-Informatienet vaak sprake van een bepaalde gedateerdheid. Voor LNV en de Taskforce is het van belang om inzicht te krijgen in de oorzaken van bepaalde veranderingen of juist het gebrek aan veranderingen. Dit is gedaan door het inzetten van focusgroepen over multifunctionele bedrijven die intensiever gemonitord worden dan de brede groep via bijvoorbeeld de Landbouwtellingen. Analyse van deze focusgroepen gekoppeld aan de resultaten van bijvoorbeeld de Landbouwtelling biedt de Taskforce extra handvatten om hun acties, indien nodig, bij te sturen. Daarnaast kunnen acute vragen niet in de Landbouwtelling worden meegenomen maar wel in focusgroepen.

Samenstellen van focusgroepen.

In een focusgroep wordt gestreefd naar een zo breed mogelijke afspiegeling van die specifieke sector (pioniers, starters, geografische spreiding, meerdere activiteiten enzovoort). De groepen worden op verschillende wijze bevraagd (internet, bijeenkomsten) waardoor ook ervaring wordt opgedaan hoe focusgroepen het beste kunnen bijdragen aan een goede monitoring.

- a. Voor dit project worden twee groepen specifiek ingezet om additionele vragen te beantwoorden om de omzet van de sector scherp te krijgen (voor boerderijverkoop en recreatie en toerisme).
- b. Daarnaast wordt een advies gegeven hoe deze focusgroepen verder in te zetten in de monitoring. Denk daarbij aan het beantwoorden van uitgebreidere vragenlijst met daarin additionele zaken die niet door het CBS worden gevraagd of acute zaken die spelen binnen beleid en/of taskforce en die snel een antwoord vragen. Ook zal aangegeven worden hoe dat georganiseerd kan worden (internet, bijeenkomsten enzovoort).

Bijlage 3

Bronnen Landbouwtelling en Bedrijven-Informatienet

Landbouwtelling

De landbouwtelling wordt jaarlijks uitgevoerd op grond van de Landbouwwet. Volgens artikel 24 van die wet kunnen aan 'degenen die in de landbouw hun hoofdbestaan of een gedeelte van hun bestaan vinden of plegen te vinden', beschrijvingsbiljetten worden verstrekt, bestemd voor het doen van opgave van de landbouwkundige en technische gegevens van hun onderneming. Deze beschrijvingsbiljetten worden jaarlijks door de Dienst Regelingen (DR) van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) verstrekt. De landbouwtelling wordt uitgevoerd met het oog op de uitvoering van het landbouwbeleid door de Minister van LNV.

Bedrijfsomvang (nge)

De Nederlandse grootte-eenheid (nge) is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto-standaardsaldi (bss) per diersoort en per hectare gewas. Het bss wordt berekend door de opbrengsten te verminderen met bepaalde kosten.

Het bss en nge worden om de twee jaar herzien. De normen krijgen de naam van het jaar waarvan het prijsniveau is gebruikt. Een nge staat bij prijsniveau 2004 (Landbouwtellingen 2007, 2008 en 2009) voor 1.420 euro aan saldo.

Een herziening van het prijsniveau kan leiden tot verschuivingen van bedrijven tussen grootteklassen en bedrijfstypen. Enkele voorbeelden van nge-normen: 1 ha wintertarwe = 0,81 nge, 1 ha suikerbieten = 1,85 nge, 1 melkkoe = 1,20 nge, 1 fokzeug = 0,26 nge, 1 ha cherrytomaten = 231 nge, 1 ha rozen = 258 nge. Meer informatie over de normen en over berekeningen met de nge is beschikbaar op www.lei.wur.nl.

NEG-typering

De nge wordt zowel gebruikt om de absolute bedrijfsomvang van agrarische bedrijven of sectoren weer te geven (uitgedrukt in nge) als om de specialisatiegraad van bedrijven te bepalen (volgens de NEG-typering). Binnen de NEG-typering spreken we van gespecialiseerde bedrijven indien meer dan twee derde

van het aantal nge vanuit een bepaalde tak afkomstig is. Bij een sterk gespecialiseerd melkveebedrijf (NEG-type 4110) bestaat minimaal tweederde van het totaal aantal nge uit nge melkkoeien. Bij een gespecialiseerd melkveebedrijf (NEG-type 4120) bestaat minimaal tweederde van het totaal aantal nge uit melkvee inclusief jongvee en bovendien minimaal 2/3 van het totaal van melkvee inclusief jongvee uit melkkoeien. De groep melkveebedrijven is in dit onderzoek gedefinieerd als een samenvoeging van sterk gespecialiseerde en gespecialiseerde bedrijven.

Het Bedrijven-Informatienet van het LEI

Algemeen

Het LEI beschikt over het 'Bedrijven-Informatienet (het Informatienet)'. Het LEI verzamelt voor het Informatienet van een groot aantal individuele bedrijven een breed scala aan gegevens en legt deze vast. Het Informatienet beslaat zowel land- en tuinbouwbedrijven als visserij- en particuliere bosbouwbedrijven. In In BINet op de LEI-internetsite zijn altijd de meest actuele gegevens opgenomen en staat een nadere toelichting op achtergronden en uitgangspunten

Bedrijfstypering en waarnemingsveld

Het waarnemingsveld van het Informatienet, de steekproefpopulatie, is de laatste jaren aangepast aan de structuurontwikkelingen in de landbouw. De ondergrens ligt sinds 2001 op 16 ege (Europese grootte-eenheden; dit is gelijk aan circa 14 nge). De bovengrens lag voor alle bedrijfstypen tot en met 2005 op 1.200 ege (ongeveer 1.050 nge, Vrolijk et al., 2007). In 2006 is die bovengrens voor glasgroentenbedrijven verhoogd naar 2.000 ege. In 2007 is dat gaan gelden voor alle bedrijfstypen. Op deze wijze worden in 2008 de resultaten van in totaal 57.400 land- en tuinbouwbedrijven gerepresenteerd.

In het rapport zijn gegevens gebruikt uit de CBS-Landbouwtelling, waarbij de gegevens van 2008 voorlopig zijn. In die telling is een ondergrens van 3 nge gehanteerd en er is geen bovengrens. De CBS-Landbouwtelling omvat dan ook meer bedrijven, in 2008 namelijk totaal omstreeks 75.000, dan er worden gerepresenteerd door het Informatienet. Vooral in de akkerbouw komen relatief veel bedrijven voor tussen de genoemde ondergrenzen van 3 en circa 14 nge.

De bedrijven zijn ingedeeld in groepen naar bedrijfstype op basis van de NEG-typering en daarvan afgeleide subgroepen. De NEG-typering is afgeleid van de typering die in de EU in gebruik is en is gebaseerd op het aandeel van de Nederlandse grootte-eenheden (nge) per sector. In de meeste gevallen is een

grens van tweederde in gebruik: komt bijvoorbeeld meer dan tweederde van de nge uit de sector akkerbouw, dan is sprake van een akkerbouwbedrijf.

De nge per hectare gewas en per dier, die voor de bedrijfstypering en voor de bepaling van de bedrijfsomvang worden gehanteerd, worden door het LEI vastgesteld en zijn terug te vinden op www.lei.wur.nl.

Berekenen van resultaten van groepen bedrijven

De samenstelling van het Informatienet wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse land- en tuinbouw, ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang en -type. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

De resultaten naar bedrijfstype worden berekend door de resultaten van de achterliggende bedrijven te middelen, rekening houdend met een verschil in wegingsfactor per bedrijf. Die wegingsfactor per bedrijf is gebaseerd op de trekingskans van het bedrijf.

Verwerking van resultaten

De gegevensverzameling op de bedrijven die opgenomen zijn in het Informatienet, vindt plaats in een dynamisch systeem. Elk bedrijf wordt daarin afzonderlijk vrijgegeven voor gebruik in onderzoek zodra het jaar is afgesloten en alle gegevens correct en volledig zijn verwerkt. Nadat het bedrijf is vrijgegeven kan echter nog nieuwe informatie beschikbaar komen, bijvoorbeeld facturen die later binnenkomen of schadevergoedingen die pas achteraf zijn toegekend. Die nieuwe informatie wordt alsnog verwerkt in het resultaat van het betreffende jaar. Dat betekent dus dat ook na het afronden van een boekjaar en publicatie van gegevens nog wijzigingen op kunnen treden in de resultaten van groepen bedrijven, ook in de 'definitieve jaren'. In BINtinternet op de LEI-internetsite zijn altijd de meest actuele gegevens opgenomen.

Bijlage 4

Vergoedingen voor zorg op zorgboerderijen

Gegevens over de vergoedingen zijn beperkt beschikbaar. Bekend is dat de vergoeding via AWBZ voor ondersteunende begeleiding op zorgboerderijen in de meeste gevallen ligt op 25 euro per dagdeel per cliënt. Afhankelijk van de zorgbehoefte van de cliënt kan dit bedrag ook hoger liggen.

Voor cliënten met een PGB lopen de vergoedingen sterk uiteen. Dit kan soms zelfs oplopen tot 130 euro per uur. Dit is geheel afhankelijk van de indicatiestelling van de zorg die de cliënt nodig heeft. Een cliënt met een hoge PGB vergoeding heeft veel zorg nodig en in die gevallen is alleen 1 op 1 zorg mogelijk. Als de boer of boerin een cliënt begeleidt is het niet mogelijk meer cliënten op dat moment op de zorgboerderij te ontvangen. Door het inzetten van externe arbeidskrachten is het wel mogelijk de zorg uit te breiden op de zorgboerderij.

Groepen cliënten die via een zorginstelling komen kunnen worden begeleid door een gekwalificeerde boer of boerin of de zorg ontvangen van de begeleiding die wordt meegestuurd vanuit de zorginstelling. Deze groepen die op de zorgboerderij komen kunnen bestaan uit 10 tot 15 cliënten.

Bijlage 5

Tabellen, figuren en berekeningen zorgboerderijen

Tabel B5.1		Ontwikkeling van dagbesteding per vorm van agrarische productie, 2003-2007					
Dagbesteding	2003		2005		2007		
	N	%	N	%	N	%	
Akkerbouw	20	77	23	79	30	81	
Melkveebedrijf	84	76	160	83	180	92	
Overig graasdierbedrijven	81	77	114	84	169	91	
Intensieve bedrijven	17	81	28	90	31	86	
Overig landbouw	43	84	70	86	78	91	
Glastuinbouw	6	75	11	65	12	67	
Overig tuinbouw	35	70	33	59	34	72	
Nederland	286	77	439	81	534	88	

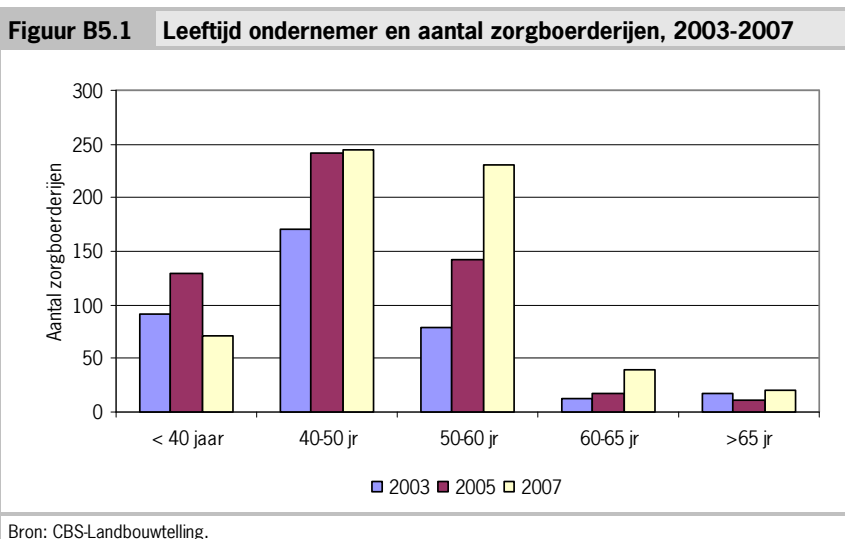
Bron: CBS-Landbouwteiling.

Tabel B5.2		Ontwikkeling van wonen/werken per vorm van agrarische productie, 2003-2007					
Wonen/werken	2003		2005		2007		
	N	%	N	%	N	%	
Akkerbouw	6	23	1	3	5	14	
Melkveebedrijf	23	21	23	12	23	12	
Overig graasdierbedrijven	21	2	18	13	28	15	
Intensieve bedrijven	3	14	4	13	4	11	
Overig landbouw	14	27	12	15	12	14	
Glastuinbouw	0	0	3	18	2	11	
Overig tuinbouw	5	2	4	7	7	15	
Nederland	72	19	65	12	81	13	

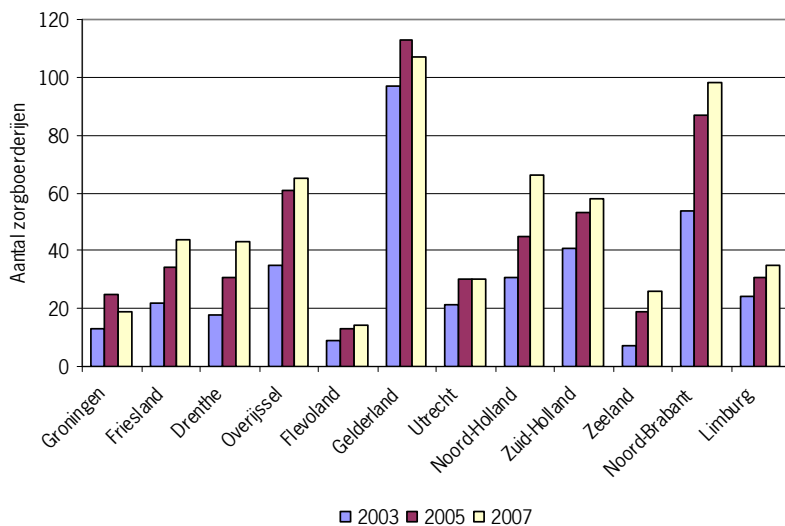
Bron: CBS-Landbouwteiling.

Arbeidsintegratie		2003		2005		2007	
		N	%	N	%	N	%
Akkerbouw		6	23	7	24	8	22
Melkveebedrijf		31	28	48	25	34	17
Overig graasdierbedrijven		28	27	45	33	57	31
Intensieve bedrijven		6	29	8	26	8	22
Overig landbouw		16	31	32	40	20	23
Glastuinbouw		3	38	11	65	10	56
Overig tuinbouw		27	54	42	75	25	53
Nederland		117	31	193	36	162	27

Bron: CBS-Landbouwelling.

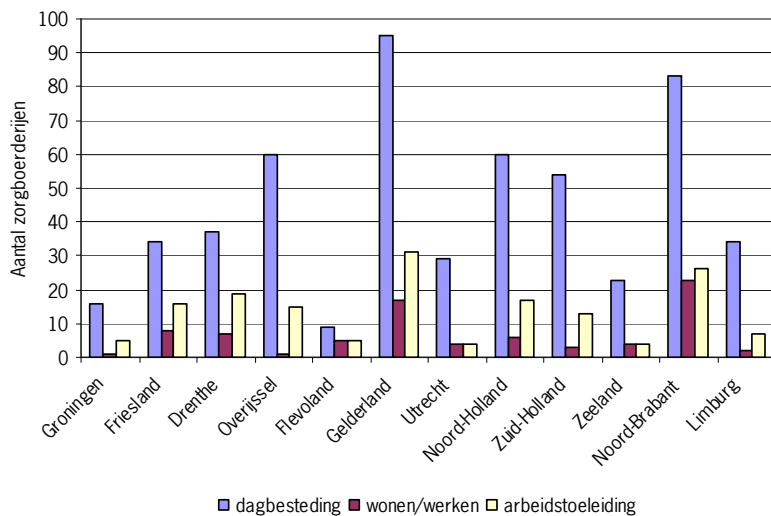

Figuur B5.2 Aantal zorgboerderijen per provincie, 2003-2007

Bron: CBS-Landbouwelling.

Figuur B5.3 Aanbod zorg per provincie, 2007

Bron: CBS-Landbouwelling.

Kader 1: Berekeningen Derk Pullen, LTO-Noord

LTO Noord advies (Derk Pullen) heeft eind 2007 een analyse gemaakt van de - op dat moment - 498 zorgboerderijen die zichzelf presenteren op www.zorgboeren.nl. Hierbij is onder andere gekeken naar het productievolume van de zorgboerderijen.

De indruk bestaat dat de zorgboerderijen die op deze website staan over het algemeen een grotere omvang hebben dan de zorgboerderijen die er niet op staan. De website wordt o.a. als een marketinginstrument worden gebruikt door zorgboerderijen. Voor zorgboerderijen die kleiner zijn, die andere marketinginstrumenten succesvol inzetten of opereren in een segment waar veel vraag is, zoals jeugdzorgboerderijen, is deze website dus minder van belang.

Pullen komt op de volgende kernegevens van 498 bedrijven in oktober 2007:

- gemiddeld aantal dagdelen/week open: 9,25;
- gemiddeld aantal plaatsen: 9,85;
- theoretische¹ plaatsingsruimte per week: 4.922 dagdelen;
- theoretische maximale productie per week: 48.674 dagdelen.

Voor een eerste, ruwe benadering is de volgende formule gebruikt:

$$Jaaromzet = \frac{(m \times v \times w)}{z}$$

Daarbij zijn:

m = maximale theoretische productie;

v = brutovergoeding .... per dagdeel (eerste uitgangspunt: pgb);

w = aantal weken per jaar geopend;

z = het aantal zorgboerderijen.

De omzet van de 498 zorgboerderijen bij volledige bezetting is hiermee:

$$Jaaromzet = \frac{(48.674 \times 40 \times 46)}{498} = 179.840 \approx 180.000$$

Deze jaaromzet van 180.000 euro per zorgboerderij is echter puur theoretisch en niet realistisch. De gerealiseerde productie wijkt in de praktijk vaak

---

¹ De theoretische plaatsingsruimte en maximale productie per week is van verschillende factoren afhankelijk. Het is dus geen vermenigvuldiging van het gemiddeld aantal dagdelen/week maal het gemiddeld aantal plaatsen.

(sterk) af van de capaciteit. Slechts 11% van de zorgboerderijen had een volledige bezetting. Meer dan 60% van de zorgboerderij had alle dagen van de week nog ruimte over. Daarom is het realistischer om uit te gaan van 70% bezetting.

De vergoeding van 40 euro per dagdeel is ook niet representatief voor de hele sector. Afhankelijk van doelgroep, samenwerkingsvorm en financieringsvorm laat de praktijk een grote variatie zien. Voor een realistische schatting van de omzet is daarom beter om uit te gaan van een dagdeelvergoeding van 30 euro dag. Dan komt er de volgende jaaromzet uit:

$$\text{Jaaromzet} = \frac{(34.072 \times 30 \times 46)}{498} = 94.416 \approx 94.500$$

Bovendien bestaat de sterke indruk dat op het totaal bestand aan zorgboerderijen in Nederland de omvang beduidend lager is dan de uit het onderzochte bestand naar voren komend beeld (9,25 dagdelen/week, 9,85 plaatsen).

Het lijkt daarom reëel om te stellen dat voor alle zorgboerderijen 50% van de omvang hebben van de 498 zorgboerderijen. Dit betekent een bruto omzet van 47.000 euro per zorgboerderij per jaar. Als dit wordt geëxtrapoleerd naar 756 zorgboerderijen in Nederland is de totale omzet van de sector *35,5 miljoen euro*.

Hoewel ook deze benadering op een aantal aannames berust, lijkt dit wel een realistisch scenario te zijn. Dit kan worden afgeleid van de (beoogde dan wel gerealiseerde) financiële resultaten van individuele zorgboerderijen waarmee LTO Noord in hun adviestrajecten contact hebben.

Bijlage 6

Tabellen, figuren, uitkomsten focusgroepen en berekeningen boerderijverkoop

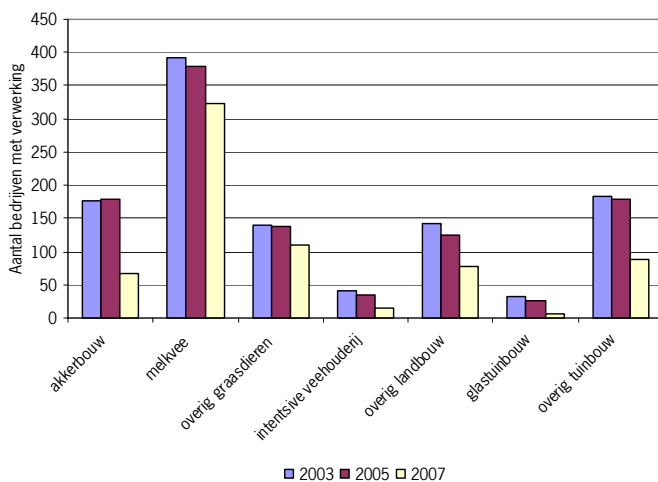
Tabel B6.1		Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verkoop naar productgroep, 2003-2007		
Verkoop van	2003	2005	2007	
Kaas	706	476	426	
Overig zuivel	345	367	341	
Wijn	106	168	188	
Fruit	1.039	998	689	
Groente	1.236	1.070	728	
Aardappelen	1.816	1.511	1.008	
Sierteelt	1.032	745	396	
Overig	1.429	743	429	
Vlees	0	579	429	
Eieren	0	876	634	
Total verkoop a)	5.380	4.532	2.851	

a) Telt niet op vanwege dubbeltellingen (bedrijven verkopen meerdere producten).
Bron: CBS-Landbouwtelling.

Tabel B6.2		Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verwerking naar productgroep, 2003-2007		
Verkoop van	2003	2005	2007	
Kaas	389	376	313	
Overige zuivel	200	213	178	
Wijn	21	34	37	
Producten uit groente en fruit	186	227	120	
Overige producten	477	391	178	
Total verwerking a)	1.106	1.057	686	

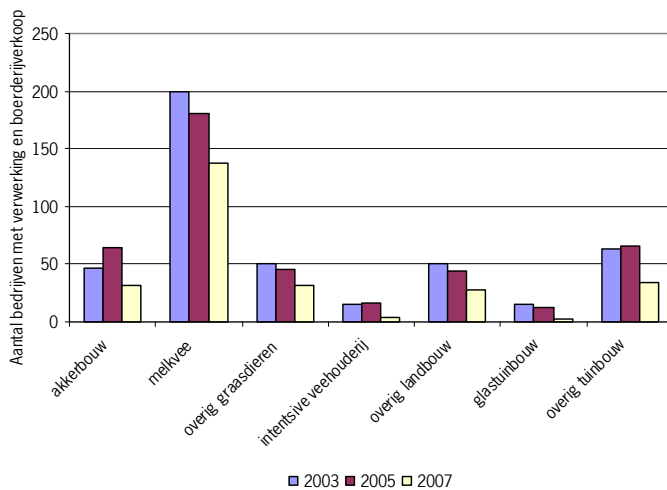
a) Telt niet op vanwege dubbeltellingen (bedrijven verkopen meerdere producten).
Bron: CBS-Landbouwtelling.

Figuur B6.1 Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verwerking, 2003-2007

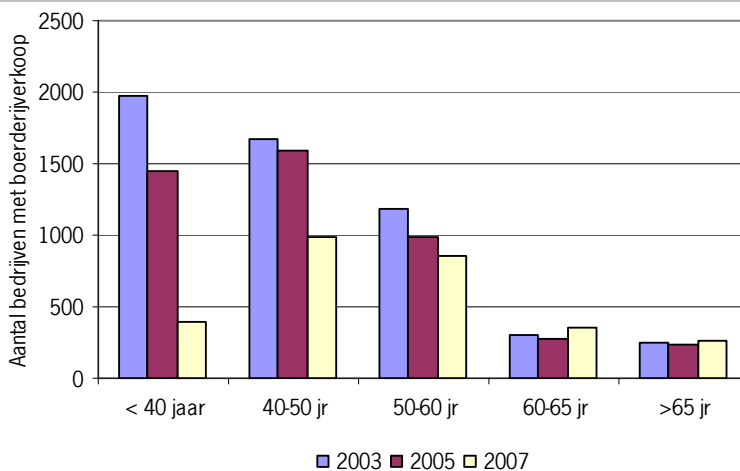
Bron: CBS-Landbouwelling.

Figuur B6.2 Ontwikkeling van het aantal bedrijven met een combinatie verwerking/verkoop, 2003-2007

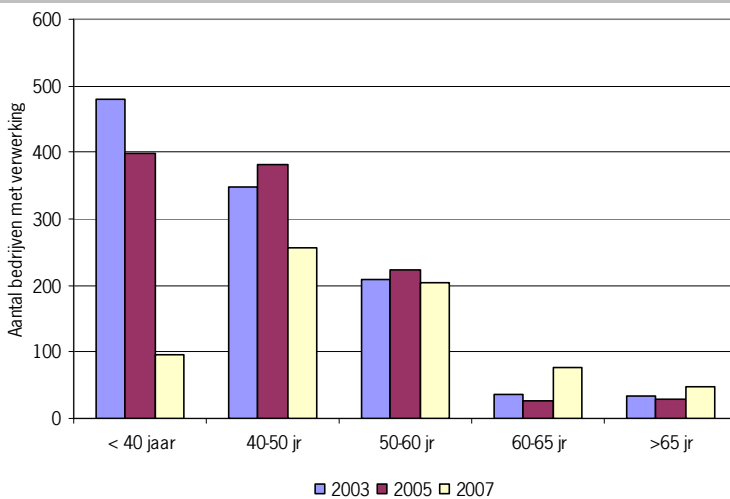
Bron: CBS-Landbouwelling.

Figuur B6.3   **Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verkoop naar leeftijd van de ondernemer, 2003-2007**

Bron: CBS-Landbouwteiling.

Figuur B6.4   **Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verwerking naar leeftijd van de ondernemer, 2003-2007**

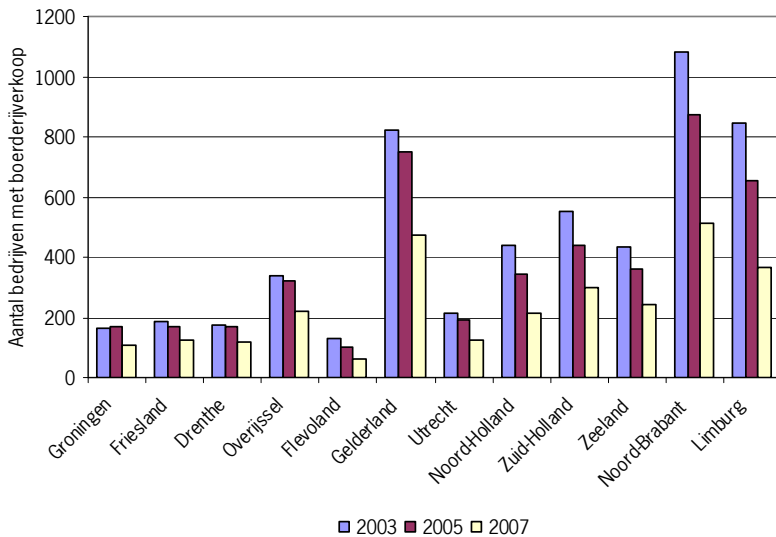
Bron: CBS-Landbouwteiling.

Tabel B6.3 Aantal ondernemers in de leeftijdsgroep <40 jaar, totaal en op bedrijven met verkoop en/of verwerking, 2003-2007

	2003	2005	2007
Aantal ondernemers (totaal) <40 jaar	25.169	21.348	10.076
Met verkoop <40 jaar	1.971	1.448	392
- % verkoop van totaal	7,8	6,8	3,9
Met verwerking <40 jaar	480	398	97
- % verwerking van totaal	1,9	1,9	1,0

Bron: CBS-Landbouwteiling.

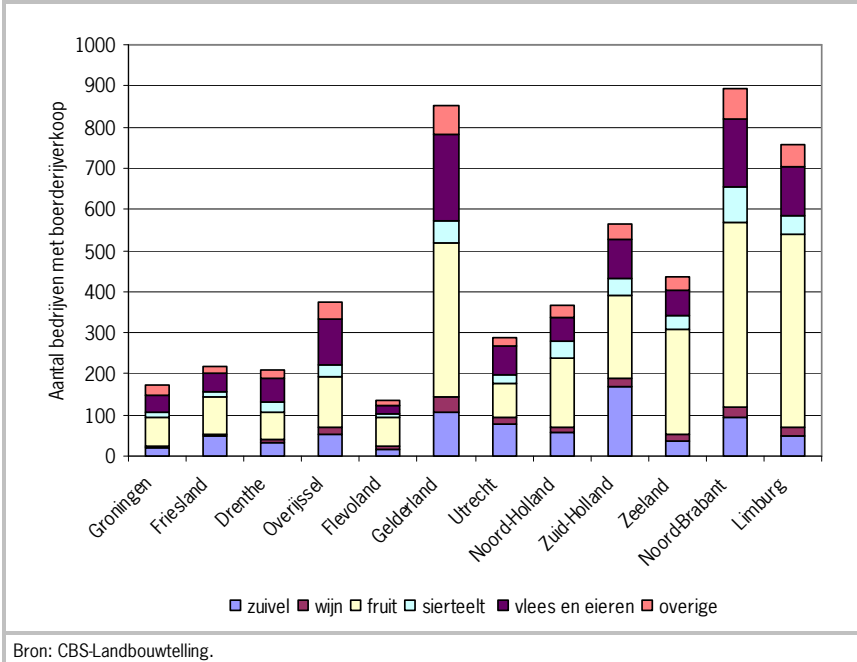
Figuur B6.5 Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verkoop per provincie, 2003-2007

Bron: CBS-Landbouwteiling.

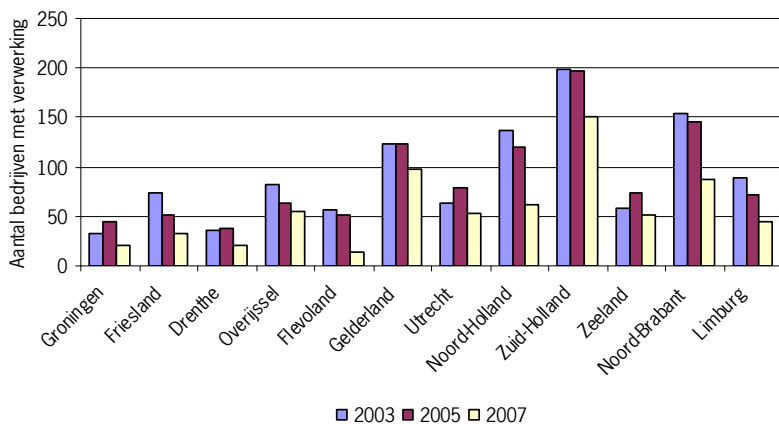
Figuur B6.6

Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verkoop naar provincie en productgroep, 2007

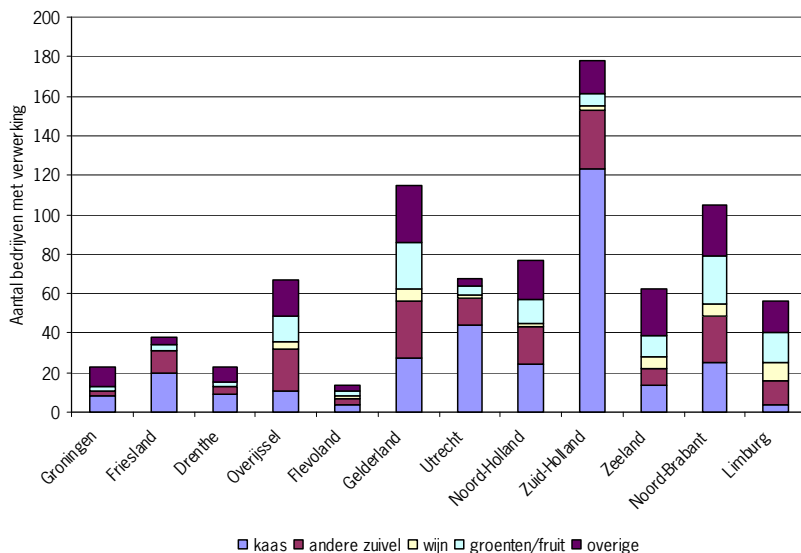
Het totaal aantal bedrijven telt niet op tot het totaal aantal bedrijven met verkoop in 2007 vanwege dubbeltellingen, dat wil zeggen verkoop van meerdere productengroepen per bedrijf.

Figuur B6.7   **Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verwerking naar provincie, 2003-2007**

Bron: CBS-Landbouwelling.

Figuur B6.8   **Ontwikkeling van het aantal bedrijven met verwerking naar provincie en productgroep, 2008**

Bron: CBS-Landbouwelling.

Kader 1. Discussiepunten voor focusgroep boerderijverkoop

Teruglopend aantal bedrijven

Kan de sterke terugloop van het aantal bedrijven met verkoop en verwerking worden bevestigd door de praktijk? Of heeft dit beeld dat de statistiek geeft een andere oorzaak (misschien verandering in de vraagstelling, bedrijven met verkoop/verwerking die niet meer in de Landbouwtelling vallen?)

Afzetkanalen

Is er beeld te krijgen van de aandelen van de verschillende afzetkanalen onder de bedrijven met verkoop? Bijvoorbeeld, hoeveel van de ruim 2.800 bedrijven met verkoop in 2007 hebben een winkel of zetten hun producten langs de weg af?

Potentieel omzetsijging

Waaruit zou een mogelijke omzetsijging de komende jaren gerealiseerd kunnen worden? Zullen steeds meer boeren hun producten via huisverkoop of andere kleinschalige afzetmethoden op de markt brengen, of zullen de boeren die dat nu al aan huisverkoop doen dit op een steeds professionelere en grootschaliger manier gaan doen (bijvoorbeeld door steeds grotere/luxere winkels of door afzet naar grotere afnemers door ketenversterking)? Of zal het een combinatie zijn van die twee.

Benaming 'Streekproducten'¹

Het is de vraag of 'Streekproducten' in de context van de nulmeting wel een goede benaming is voor de sector. Streekproducten betekent in wezen iets anders dan huisverkoop en is veel breder van aard. Aan een kant wordt bij streekproducten gedacht aan producten van een bepaald streekmerk, zoals Waddengoud, Sallands Best of Weerribben Zuivel. Aan de andere kant kunnen ook producten die traditioneel uit een bepaalde regio komen als streekproducten worden betiteld. Voorbeelden hiervan zijn appels uit de Betuwe, Zeeuwse Bollen of Limburgse Vlaaien. Wat alle streekproducten wel gemeen hebben is dat hun afzet niet per se via huisverkoop plaats vindt, maar ook wel op een grootschaliger manier, bijvoorbeeld via supermarkten, natuurvoedingswinkels of andere speciaalzaken.

---

¹ Voor de samenstelling van de focusgroep hanteerde de projectgroep de naam streekproducten. Later is dit veranderd in boerderijverkoop, omdat dat de lading meer dekt.

Ook zijn het lang niet altijd agrarische bedrijven alleen die de omvang van de streekproductie uitmaken. Volgens De Bruin en Oostindie (2005) zijn er rond de 3.000 bedrijven actief op het gebied van streekproducten, of individueel of in ketenverband. Bij ongeveer de helft van dit aantal gaat het om kleinschalige, ambachtelijke bakkers, slager of andere verwerkers.

Kader 2. Verslag focusgroep boerderijverkoop

Locatie: WUR-PRI Wageningen

Datum: 19 november 2008

Aanwezig:

Ondernemers: Kees Goense, Piet IJzendoorn, Ton Verbeek, Jan Robben en Jan Uitentuis.

Sectordeskundige: Anton Winkelmolen

Onderzoekers: Katrin Oltmer (LEI), Herman Schoorlemmer en Vivian Goossens (PPO)

Achtergrond deelnemers

Jan Uitentuis: Veehouder in Noord Holland, die zelf zijn melk verzuiveld tot kaas. Heeft tevens een zorgtak

Jan Robben: Aardbeienteler uit Brabant, zijn focus ligt op rechtstreekse verkoop aan de consument en heeft een aantal winkels, doet ook jam produceren.

Anton Winkelmolen: Kennismakelaar, werkzaam bij Arvalis en één dag in de week werkzaam voor de taskforce multifunctionele landbouw in de gebieden Zeeland, Brabant en Limburg.

Kees Goense: Klein fruitbedrijf (voornamelijk bessen) in Drenthe, verkoop deze middels streekproducten initiatief Drents Goed. Daarnaast zit hij in het bestuur van Landwinkel coöperatie.

Piet IJzendoorn: Heeft een gemengd bedrijf in Flevoland, levert graan aan bakkerijen en houdt jongvee voor vlees. Heeft een zorgtak en sinds 5 jaar een webwinkel welke voornamelijk door zijn zoon wordt gerund.

Ton Verbeek: Appelteler uit Gelderland, heeft een boerderijwinkel. Hij verkoopt 90 procent van wat hij produceert rechtstreeks aan de eindgebruiker.

Definities

Allereerst de definitie zoals het CBS deze omschrijft:

Directe verkoop van producten aan consument of detailhandel, zoals:

1. langs de weg;
2. op de markt;
3. via eigen winkel;
4. directe levering aan (streek) winkels en/of horecagelegenheden;
5. via internet/bezorging aan huis.

Hier wordt niet bedoeld gezamenlijk afzet aan groothandels of veilingen.

Eerste vraag vanuit de focusgroep is of het leveren aan een kleinschalig in streekproducten gespecialiseerde groothandel ook niet mag worden meegenomen onder directe verkoop. Het wordt wellicht groothandel genoemd bij gebrek aan betere omschrijving. Het gaat hier vaak om een distributie - of verzamelpunt waarbij land - en tuinbouwers zelf mede de regie bepalen. Veel ondernemers doen dit omdat zelf de logistiek regelen duur en inefficiënt is. De ondernemers zien dit niet als leveren aan een groothandel omdat reguliere groothandels een zo'n laag mogelijke prijs willen betalen. Afsproken is dat dit geen levering groothandel is zolang het gestuurd wordt door de producent. Andere benadering is dat men weliswaar aan een distributiepunt levert, maar dat de consument wel in de gelegenheid is om bij de producent te kijken. Voorbeeld hiervan is aardbeien die via het initiatief GIJS worden verkocht maar wel de foto van de producent op het doosje staat.

De definitie spreekt van directe verkoop en niet van streekproduct. Wanneer is iets een streekproduct? Het idee hierachter zit dat bij een streekproduct de consument ook de beleving heeft dat dit product uit een bepaalde regio komt. Daarnaast moet het consument en producent dichterbij elkaar brengen. Tevens wordt een opmerking gemaakt over de naam huisverkoop zoals deze in dit project gebruikt wordt. Hier stoort men zich aan, de naam zou boerderijverkoop moeten zijn.

Daling aantal bedrijven met verkoop

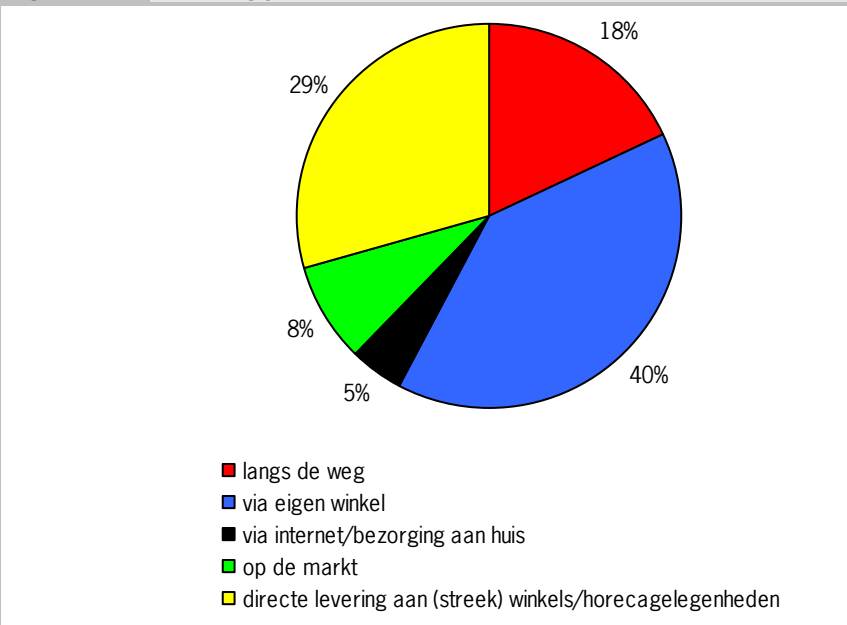
Tussen 2003 en 2007 is het aantal bedrijven gedaald van 5.400 naar 2.850. De vraag is of de ondernemers dit beeld herkennen. Er wordt aangegeven dat veel ondernemers met een vorm van verkoop zijn begonnen toen het financieel in de landbouw niet goed ging. Veel van deze ondernemers hebben dit ondoordacht gedaan en zijn erachter gekomen dat er toch veel werk in verkoop zit en zijn vervolgens gestopt. Vaak zijn het de kleinschalige winkels die ermee stoppen. Echter in Groningen en Drenthe is het beeld dat het aantal bedrijven met verkoop stabiel is en stijgt de omzet met ongeveer 20 procent per jaar. Ver-

koop middels onbemande kraam aan de weg is een verschijnsel wat sterk terugloopt.

Schattingen aandelen afzetkanalen

In 2007 waren er 2.850 bedrijven met verkoop. Er zijn vijf afzetkanalen gedefinieerd zoals eerder genoemd. De vraag aan de deelnemers is hoeveel procent is het aandeel van ieder afzetkanaal? De schattingen van de deelnemers zijn ter plekke in een spreadsheet gezet en hier is een grafiek van gemaakt. Zie tabel 1. Er wordt aangegeven dat het moeilijk is om een schatting te maken. Bijvoorbeeld wanneer mag er gesproken worden van een winkel? Iedereen is van mening dat het pas een winkel mag zijn als het bemand is er openingstijden zijn. Bij het afzetkanaal directe verkoop aan (streek) winkels en horeca zijn de schattingen divers en variëren van 8 tot 50 procent. Bij het afzetkanaal via eigen winkel hebben de meeste zich laten leiden door het feit dat er vooraf is aangegeven dat er 500 boerderijwinkels zijn. Achteraf blijkt dit een aanname te zijn. Er wordt een opmerking gemaakt dat in het voorjaar van 2008 een artikel was dat de 1000ste boerderijwinkel was geopend. Voor de individuele deelnemer is het moeilijk om een landelijke inschatting te maken. Voor hun schattingen kijken ze vooral naar wat in hun regio gebeurt. Bijvoorbeeld in Limburg zijn er veel boerderijwinkels die heel goed draaien waardoor levering aan (streek) winkels en horeca weinig voorkomt. De ene spreekt van het feit dat venters steeds minder voorkomen, terwijl in Drenthe er jonge ondernemers zijn die hier juist mee beginnen. Iedereen is er mee eens dat internet weliswaar een klein percentage is maar het wel sterk in opkomst is. Aan het kanaal verkoop op de markt wordt ook maar een klein percentage toegerekend maar dat hier best een goede omzet kan worden gehaald. Hierbij wordt opgemerkt dat het veelal biologische boeren zijn die op de markt gaan staan. De schattingen bij verkoop langs de weg zijn ongeveer gelijk.

Figuur B6.9 Schatting per deelnemer

Omzetschatting

De deskstudie resulteerde in de volgende omzetcijfers:

Indicaties gemiddelde omzet uit literatuur en interviews:

Tabel B6.4 Opbrengsten uit winkelverkoop	
Eigen winkel	Omzet (euro/bedrijf/jaar)
Literatuur	
Immink vd Kroon	42.500
Interviews	
Gemiddeld	75.000
Toppers	250.000
Langs de weg	
Gemiddeld	3.000-5.000

Tabel B6.5 Omzet uit boerderijverkoop				
Afzetkanaal	Omzet per bedrijf * 1.000 euro	Aantal bedrijven	Geschatte omzet sector in mln. euro	Gemiddelde omzet in mln. euro
Met winkel	60-100	500	30 50	40
Andere afzetkanalen	15-20	2350	35-47	41

In tabel 3 is bij het afzetkanaal met winkel gerekend met een gemiddelde omzet van 80.000 euro per bedrijf per jaar. Voor een gemiddelde omzet van alle overige afzetkanalen is er gerekend met een omzet van 17.500 euro per bedrijf per jaar.

De deelnemers geven aan de omzetschatting voor winkels te laag te vinden. Er worden meerdere groepen winkels benoemd met naar verwachting veel hogere omzetten. Na een discussie met de deelnemers blijkt dat 100.000 euro per jaar een goed gemiddelde vinden voor bedrijven met een eigen winkel. Voor het afzetkanaal verkoop langs de weg is 3.000-5.000 euro een goed gemiddelde. Gemiddelde omzet verkoop middels internet/bezorging en op de markt kan niemand een inschatting geven. Wel zijn alle deelnemers het eens dat de omzet levering aan (streek) winkels en horeca hoger moet zijn dan 17.500 euro per jaar maar hoeveel precies weet men niet. Bij gebrek aan concrete input van de focusgroep is de omzet van de overige drie afzetkanalen op gemiddeld 17.500 euro per bedrijf per jaar gehouden.

Potentiële omzetontwikkeling

De minister Verburg heeft de Taskforce ten doel gesteld de omzet in de multifunctionele landbouw te verdubbelen. Is om deze verdubbeling te realiseren ook verdubbeling van het aantal bedrijven met verkoop nodig? Iedereen is het met elkaar eens dat deze omzetstijging uit professionalisering moet komen. Boerderijwinkels moeten een dusdanig assortiment hebben dat de consument daar al zijn AGF haalt of wellicht bijna al zijn wekelijkse boodschappen. Internet en bezorging is een afzetkanaal wat groeiende is en waar veel potentieel in zit. Een van de deelnemers heeft een internetwinkel en geeft aan dat 40% van het assortiment van eigen bedrijf komt en 60% van collega boeren. Als we dit vertalen naar het afzetkanaal levering aan (streek) winkels en horeca dan zit hier ook een groot omzet potentieel. We moeten denken aan de boerderij -of internetwinkel die zijn assortiment uitbreidt en hier ook levering van collega boeren nodig heeft. De trend is dat in Drenthe het aantal venters weer toeneemt, dit past

goed in het huidige beeld dat een groep consumenten de deur niet uit wilt of kan voor de boodschappen. Dit vereist wel veel werk van de ondernemer. Deze zal voor een grotere omzet wellicht ook in de avonduren of op zaterdag moeten werken omdat anders de klanten niet thuis zijn. In de andere regio's wordt deze ontwikkeling van venters niet gezien.

Toekomstige monitoring

Als laatste is kort besproken hoe in de toekomst beter de omzetcijfers geïnventariseerd kunnen worden. Er wordt aangedragen om te kijken wat het besteedbare inkomen is van de gemiddelde Nederlander en te kijken welk percentage hiervan in een boerderijwinkel wordt besteed. Dit wordt als een onmogelijke missie beschouwd. Er kan ook gekeken worden naar gemiddeld aantal bezoekers van een boerderijwinkel en hoe hoog de gemiddelde besteding is. Dit zou middels een enquête of een survey ter plekke in een boerderijwinkel kunnen. Daarnaast kunnen ook de huidige methodieken worden bekeken en daar waar nodig aangepast of uitgebreid worden. Bij opgave Landbouwtelling ook omzet registreren van de verbredingstak. Er wordt aangegeven dat de gemiddelde boer niet zit te wachten om nog meer formulieren in te vullen. Zij willen alleen rondkomen en zorgen dat hun bedrijf goed loopt. Een ander idee is een samenwerkingsverband met accountantskantoren aan te gaan zodat deze, desnoods tegen betaling, deze gegevens anoniem leveren. Als het belang zo groot is voor de Taskforce en daarnaast het beleid dan zal hier geld geïnvesteerd moeten worden. Hierop wordt wel de opmerking gemaakt dat als ze willen dat de politiek hier geld in investeert eerst wel duidelijk moet zijn wat de omzet is. Het is dus in ieders belang dat er inzicht komt in de omzetgegevens.

Borging streekproduct

Tijdens de bijeenkomst blijkt dat er veel ergernis is bij de ondernemers dat bepaalde producten onder de naam streekproduct wordt verkocht en dat de herkomst van het product of ingrediënt niet vanuit de streek is. Als voorbeeld wordt genoemd Brabants genot (advocaat) wat uit Polen komt of dat er ambachtelijk van de boerderij op de verpakking staat en dit niet het geval is. Geconcludeerd wordt dat er nog meer behoefte is aan waarborging en certificering van streekproducten. Het Noordelijk Samenwerkingsverband heeft een code ontwikkeld voor streekproducten. Op het product staat deze code die men op internet kan intikken en hierdoor kan zien waar het product vandaan komt. De ondernemers hebben het idee dat de consument geen code op internet gaat intikken. Wellicht dat er naar de huidige keurmerken van streekproducten kan worden gekeken.

Hoe kan men zo'n certificaat verkrijgen? Hoe wordt er aan borging gedaan? Hoe kan er voorkomen worden dat 'foute' producten met het keurmerk streekproduct worden verkocht?

Samenvatting

Als we de percentages afzetkanalen zoals eerder gegeven nu gaan omzetten naar aantallen. Vervolgens deze aantallen vermenigvuldigen maal omzet dan wordt omzet in de deelsector streekproducten en verkoop als volgt:

Tabel B6.6		Omzet uit boerderijverkoop		
Afzetkanaal	Omzet per bedrijf (* 1.000 euro)	Aantal bedrijven	Geschatte omzet sector in mln. euro	Gemiddelde omzet in mln. euro
Met winkel	100	1140	57-114	114
Langs de weg	3-5	513	1.5-2.5	2
Op de markt	15-20	228	3.4-4.6	4
Internet/bezorging	15-20	143	2.1-2.8	2.5
Levering aan (streek) winkels en horeca	15-20	826	12-16	14
Totaal		2850		136.5

Dit is de omzet in de deelsector streekproducten/huisverkoop naar aanleiding van de schatting van de focusgroep.

Kader 3. Berekeningen boerderijverkoop bij de conclusie

Aantal bedrijven volgens Landbouwtelling voor verkoop streekproducten: 2.850.
Bron: Landwinkels

Een kwart van de 1.600 aangesloten bedrijven zal verkoop hebben langs de weg. Hierdoor blijven 1.100 winkels over die een winkel hebben. Dit wordt ondersteund door een publicatie van Agriholland waarin melding wordt gemaakt van 1.200 landwinkels.

Bekend is dat ongeveer 100 winkels een omzet hebben van 200.000 euro. Van de overige 1.000 winkels wordt geschat dat de helft een gemiddelde omzet

heeft van 80.000 euro (referentie Winkelmolen) en de andere helft een omzet heeft van 20.000 euro (referentie eigen schatting van projectteam).

Van de 1.600 bedrijven aangesloten bij landwinkels wordt geschat dat 500 bedrijven verkoop hebben langs de weg. Op basis van BIN gegevens wordt de omzet van deze bedrijven geschat op 3.000-5.000 euro per jaar. Daarom wordt een gemiddelde omzet gehanteerd van 4.000 euro per bedrijf.

Van de overige bedrijven die in de Landbouwtelling hebben aangegeven verkoop van streekproducten wordt geschat dat 250 bedrijven de producten verkoopt via de markt, 100 bedrijven de producten verkoopt via internet/(biologische) abonnementen en 900 bedrijven hun producten verstrekt aan (streek)winkels. Van de 900 bedrijven die de producten verkoopt aan streekwinkels wordt geschat dat 500 deze producten verkoopt aan andere boeren en zullen voor de dubbeltelling niet worden mee genomen in de berekening.

Hiermee komen wij tot de volgende berekening:

Tabel B6.6		Berekening omzet boerderijverkoop	
	Aantal bedrijven	Omzet per bedrijf * 1.000 euro	Totale omzet in mln. euro
Winkel groot	100	200	20
Winkel middel	500	80	40
Winkel klein	500	20	10
Langs de weg	500	4	2
Markt	250	20	5
Internet/(biologische) abonnementen	100	35	3,5
Levering aan streekwinkels/horeca	400	20	8
<i>Totaal</i>	<i>2.850</i>		<i>88,5</i>

De omzet voor de verkoop van streekproducten wordt hiermee geschat tussen de *80-90 miljoen euro*.

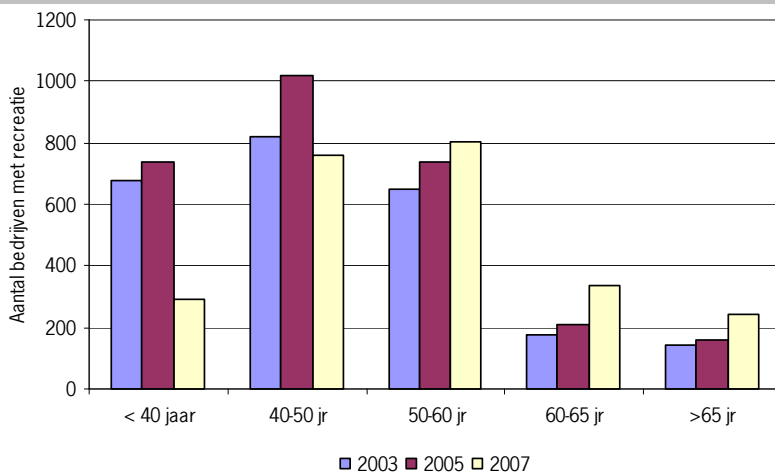

Bijlage 7

Tabellen, figuren, uitkomsten focusgroep en berekeningen
recreatie en toerisme

Figuur B7.1

Ontwikkeling van het aantal bedrijven met recreatie naar leeftijd van de ondernemer, 2003-2007

Bron: CBS-Landbouwtelling.

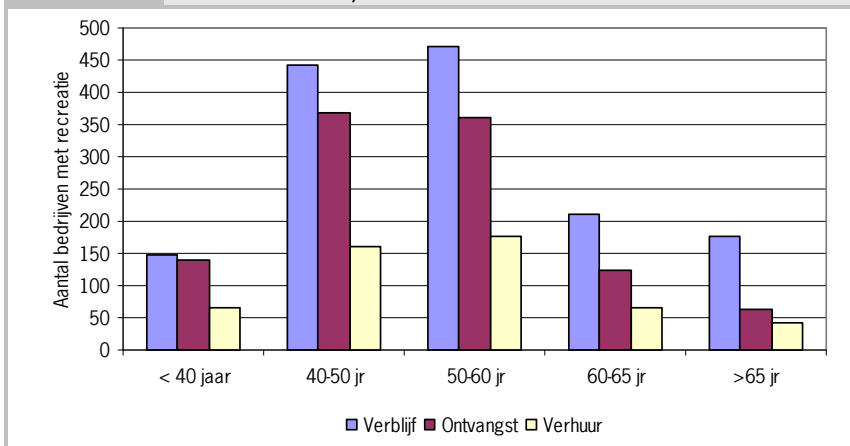
Tabel B7.1

Aantal ondernemers in de leeftijdsgroep <40 jaar, totaal en op bedrijven met recreatie, 2003-2007

	2003	2005	2007
Aantal ondernemers (totaal) <40 jaar	25.169	21.348	10.076
Met recreatie <40 jaar	676	737	290
- % recreatie van totaal	2,7	3,5	2,9

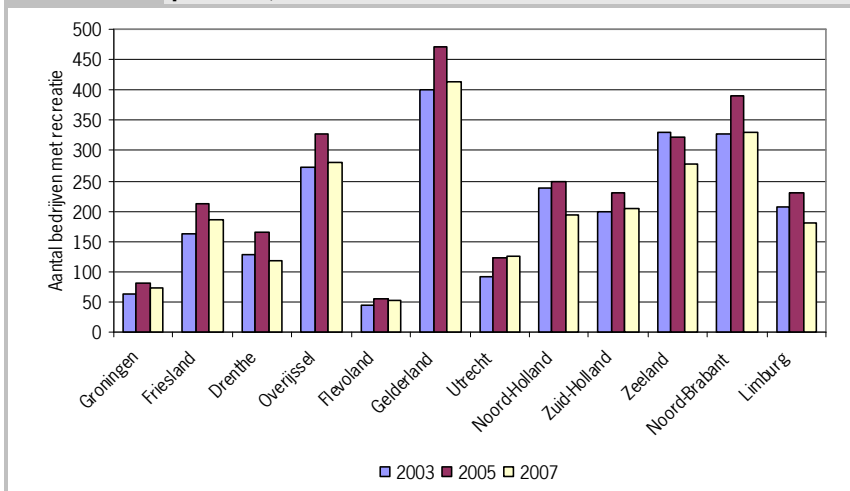
Bron: CBS-Landbouwtelling.

Figuur B7.2 Aantal bedrijven met recreatie naar leeftijd van de ondernemer en naar activiteit, 2007

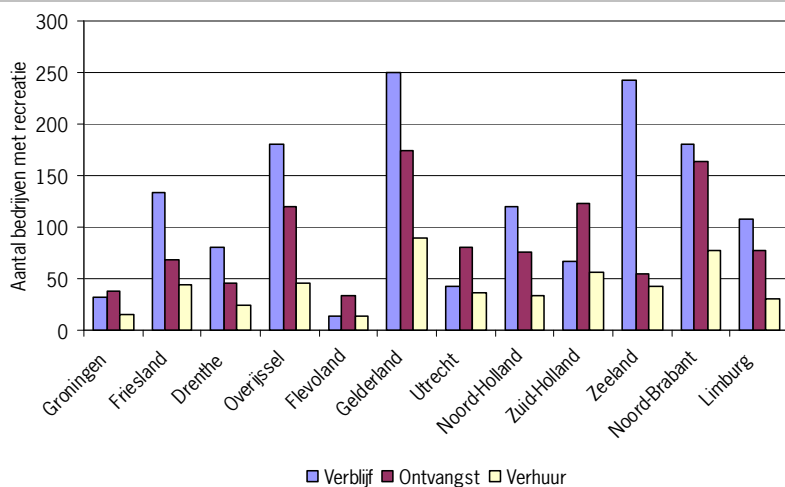
Bron: CBS-Landbouwelling.

Figuur B7.3 Ontwikkeling van het aantal bedrijven met recreatie per provincie, 2003-2007

Bron: CBS-Landbouwelling.

Figuur B7.4 Ontwikkeling van het aantal bedrijven met recreatie, naar activiteit en provincie, 2007

Bron: CBS-Landbouwtelling.

Tabel B7.2 Typen verblijfsrecreatie naar aantal plaatsen, bezettingsgraad, en omzet. Projecties voor 2009 en 2013

		Aantal plaatsen/ verblijven	2009		2013	
			bezettingsgraad	omzet (euro per bedrijf)	bezettingsgraad	omzet (euro per bedrijf)
i	Boerderijcamping a)	20	22%	16.000	34%	25.500
ii	Vakantieverblijven b)	2 (à 2,5 personen)	23%	19.000	45%	37.500
iii	Groepsaccommodaties b)	1 (25 personen/groep)	21%	31.000	42%	54.000
iv	Logies met ontbijt b)	2 (à 2 personen)	27%	12.500	36%	18.500

a) Seizoen: 1 april-31 okt.; b) Seizoen: hele jaar.

Bron: Vekabo.

Kader 1. Discussiepunten focusgroep recreatie en toerisme

Piek in 2005

In het ontwikkeling van het aantal bedrijven met recreatie valt de piek in 2005 op. Zou het aantal bedrijven in 2005 buiten beschouwing worden gelaten, zou de ontwikkeling tussen 2003 en 2007 vrij aannemelijk kunnen zijn. Er is nagegaan of de piek in 2005 misschien om technische redenen is ontstaan, bijvoorbeeld door veranderingen in de vraagstelling naar de ondernemers of dergelijk. Dit kon na nader onderzoek binnen de 'Landbouwtelling-experts' binnen het LEI en bij het CBS echter niet worden bevestigd. Volgens het CBS blijft het toch een enquête, die niet op juistheid van invulling gecontroleerd wordt. Het is daarom niet te achterhalen waarom er in 2005 een piek in de bedrijven met recreatie is ontstaan. (we zijn benieuwd naar de cijfers voor 2008 die in de eerste helft van volgend jaar beschikbaar komen).

→ is er vanuit de praktijk iets over te zeggen?

Recreatieve activiteiten

De Landbouwtelling registreert een stijgend aantal ontvangstmogelijkheden. Is te achterhalen waaruit deze ontvangstmogelijkheden bestaan (dus restaurants of meer educatieve activiteiten)?

Zeer grote bedrijven

- Wat doen zeer grote bedrijven (>150 nge)? Waarschijnlijk rondleidingen in de glastuinbouw.

Kader 2. Verslag focusgroep recreatie en toerisme

Locatie: WUR-PRI Wageningen

Datum: 8 december 2008

Aanwezig:

Ondernemers: Rinus van het Westeinde, Clara Ravenhorst, Tjerk Doornenbal, Frans Steggink en Steven van der Zee

Sectordeskundige: Ellen Kok en Han Swienink

Verhindert met kennisgeving: Nout Kusters

Onderzoekers: Katrin Oltmer (LEI), Herman Schoorlemmer en Vivian Goossens (PPO)

Achtergrond deelnemers

Rinus van het Westeinde: fruitteler in Zeeland. Zit in vakgroep LTO, voorzitter van Vekabo Zeeland.

Clara van Ravenhorst: veehouder in Utrecht. Heeft een boerenstee met B&B en groepsaccommodatie.

Han Swienink: adviseur bij LTO Noord Advies. Is gespecialiseerd in biologisch, gangbare en verbrede landbouw en dan voornamelijk in agrotourisme.

Tjerk Doornenbal: schaapskooiholder in Noord Holland. Heeft luxe boerenkamers. Zit in werkgroep recreatie en toerisme.

Frans Steggink: veehouder uit Drenthe. Heeft een ijsboerderij, verhuurt boerenlodges en daarbij en boerderijspa.

Steven van der Zee: veehouder uit Friesland. Heeft een activiteitenboerderij en neemt deel aan project Waardenwerken.

Ellen Kok: kennismakelaar voor de Taskforce Multifunctionele Landbouw. Is gespecialiseerd in verblijfsrecreatie.

Definities

Voor de deskstudie is als uitgangspunt de gegevens van het CBS gebruikt. Het CBS hanteert de volgende definities voor agrarische recreatie:

Verblijfsrecreatie:

camping, zomerhuisjes, groepsaccommodatie, bed&breakfast

Ontvangst bezoekers:

Rondleidingen, museum, educatie, café en restaurant

Verhuur recreatiegoederen:

bijvoorbeeld kano's, recreatiedieren (paarden, huifkartochten) of andere recreatieve voorzieningen

Naast deze drie recreatieactiviteiten registreert de landbouwtekening ook nog het aantal bedrijven dat lid is van Stichting Vrije Recreatie (SVR).

Reactie focusgroep:

De eerste opmerking die wordt gemaakt is dat de term dagrecreatie niet wordt gebruikt. Zoals het nu is gedefinieerd is verwarrend. Waar zou je bijvoorbeeld boerengolf onder scharen. De praktijk kent alleen een tweedeling in de recreatie namelijk verblijfs- en dagrecreatie. Dan is er gelijk ook geen discussie meer waar boerengolf onder valt namelijk dagrecreatie. Door deze definitie zijn de

CBS cijfers niet representatief. Ondernemers vullen nu bepaalde zaken niet in omdat zij hierover twijfelen en daarbij dit wekt irritatie op. Hierdoor worden er dingen niet of niet goed worden ingevuld.

Daarnaast wordt er aangegeven dat in 2009 de Landbouwtelling minder uitgebreid zal zijn. Dit wordt als slechte ontwikkeling gezien omdat dan de cijfers niet goed vergelijkbaar zijn.

Daling aantal bedrijven met recreatie

Deskstudie:

Uit de CBS cijfers blijkt dat er in 2005 een piek is in het aantal bedrijven. Daarna daalt het aantal in 2007 en is het aantal bedrijven iets lager dan in 2003. De vraag is of de ondernemers deze ontwikkeling ook in de praktijk zien. Als eerste wordt er geopperd of de vraagstelling is veranderd. Dit is niet het geval. Er wordt aangegeven dat in 2007 de LTO een aparte contributie is gaan heffen voor bedrijven met verbreding. Ondernemers zijn misschien bang dat dit bekend wordt via de Landbouwtelling en vullen hierdoor de verbredingstak niet meer in. Dit zijn veelal de kleinere bedrijven waarvoor de contributie in vergelijking met hun inkomsten uit de verbrede tak te hoog is.

Reactie focusgroep:

Iedereen heeft het idee dat het aantal bedrijven juist toeneemt. Deze daling kan wellicht komen omdat er bedrijven zijn waar van de verbrede tak zo groot is geworden dat zij hun agrarische tak zijn gestopt. Als je onder 3 nge komt dan ben je geen agrarisch bedrijf meer. Deze bedrijven vullen dan de Landbouwtelling niet meer in. Hier wordt wel de kanttekening geplaatst dat je snel aan 3 nge zit. Als voorbeeld wordt gegeven dat met 2 ha grasland en een aantal schapen of koeien je al gauw aan 3 nge zit. De deelnemers vragen zich af waarom bedrijven die geen agrarische tak meer hebben niet meegenomen mogen worden. Er wordt aangegeven dat de opdracht van dit project is om de omzet te inventariseren van verbrede landbouw. Het ministerie van LNV stelt dat als er geen agrarische tak meer is het een MKB bedrijf is en geen verbrede landbouw. Omzetschatting verblijfsrecreatie

Deskstudie:

Volgens de CBS cijfers waren er in 2007 1.450 agrarische bedrijven met verblijfsrecreatie. Om tot een goede omzetschatting te komen moet er worden vastgesteld hoeveel procent hiervan bijvoorbeeld een boerderijcamping hebben. Dit is nodig om een realistische omzet toe te rekenen aan iedere recreatievorm.

Voor een verblijf op een boerderijcamping wordt minder gerekend dan voor bijvoorbeeld een bed & breakfast en dit resulteert dus in een andere omzet. Vekabo hanteert hiervoor de volgende verdeling:

Boerderijcamping:	55%
Vakantieverblijven:	10%
Groepsaccomodaties:	25%
Bed & Breakfast:	10%

Reactie focusgroep:

Als eerste wordt er gevraagd of deze verdeling representatief voor heel Nederland. De deelnemers vinden van niet. Bij Vekabo zijn voornamelijk kleine campings aangesloten; dit geeft een vertekend beeld. Er wordt ook gevraagd wat men onder vakantieverblijven verstaat. Iedereen is het eens dat dit huisjes en appartementen moet heten. Dit is voor iedereen herkenbaar. De verwachting wordt uitgesproken dat het percentage huisjes/appartementen en B&B hoger ligt en het percentage boerderijcampings lager.

Vervolgens wordt de gemiddelde omzet per recreatievorm besproken. Deze omzetgegevens van de deskstudie komen uit een rapport van LTO Noord. In dit project is de gemiddelde omzet berekend voor de eerste vijf jaren voor een startende ondernemer met verblijfsrecreatie. Tijdens de bijeenkomst was de eerste reactie van de focusgroep dat zij deze omzet te laag vinden. Als banken zulke voorzichtige cijfers zien dan krijg je geen financiering voor noodzakelijke verbouwingen.

Zij vragen zich tevens af waar deze cijfers vandaan komen. Deze zijn uit een eerder onderzoek van LTO Noord over de provincies Friesland, Groningen en Drenthe. Han Swienink maakte de opmerking dat de gebruikte gegevens van jaar twee niet representatief zijn voor dit onderzoek maar dat er beter de gegevens van jaar vier gebruikt kunnen worden. In de onderstaande tabel staan de cijfers van jaar vier.

Tabel B7.3 Overzicht omzetschatting voor focusgroep			
	Aantal plaatsen	Bezettingsgraad	Omzet (euro/bedrijf)
Boerderijcamping a)	20	31%	23.000
Huisjes/ appartementen	2 (à 2,5 p)	41%	33.000
Groepsaccommodatie	1 (à 25 p)	36%	47.500
Logies met ontbijt (B&B)	2 (à 2 p)	34%	17.000

a) Bezettingsgraad van 1 april t/m 31 oktober.

Als we met de verdeling van Vekabo omzetten in aantallen bedrijven en dan rekenen met de omzet uit tabel 1 komen we op de volgende omzet voor verblijfsrecreatie:

Tabel B7.4 Omzet recreatie voor focusgroep				
Recreatievorm	Percentage bedrijven	Aantal bedrijven	Gemiddelde omzet euro/bedrijf/jaar	Totale omzet in mln. euro
Boerderijcamping	55	798	23.000	18,35
Huisjes/appartementen	10	145	33.000	4,8
Groepsaccommodatie	25	362	47.500	17
Logies met ontbijt B&B	10	145	17.000	2,45
<i>Totale omzet verblijfsrecreatie</i>				<i>42,6</i>

Reactie focusgroep

Er wordt aangegeven dat bij deze omzet de kosten niet betaald kunnen worden. Als voorbeeld word genoemd een B&B met vier kamers. Een ondernemer die nu begint met een B&B wordt geadviseerd om vier kamers te maken. Deze heeft al gauw 7.000 euro per jaar aan toegerekende kosten en 19.000 euro aan niet toegerekende kosten. Als men dan zou rekenen met een omzet van 17.000 euro per jaar volgens tabel 1 dan draait men verlies. De meeste kosten voor verblijfsrecreatie zijn vaste kosten. Er kan met deze cijfers niet verbouwd of na 10 jaar gerenoveerd worden. Bovendien als deze cijfers realistisch zouden zijn dan zou niemand met een recreatietak beginnen.

Om tot een betere omzetschatting te komen wordt er eerst naar de bezettingsgraad gekeken. Er wordt gezegd dat dit minstens 50% zou moeten zijn voor alle vormen uitgezonderd boerderijcamping. Opgemerkt wordt dat men

waarschijnlijk regionaal kijkt. In het midden van het land zullen de nachten doordeeweeks goed gevuld zijn maar dit is in het noorden niet het geval.

Bij boerderijcampings vindt men 30-35% representatief voor heel Nederland. In Gelderland, Zeeland, Brabant en Limburg zitten de campings het hele seizoen vol. Vooral senioren gaan naar boerderijcamping. In de noordelijke provincies zit misschien 10-15% een half jaar vol. Daarnaast zijn in deze provincies veel minder boerderijcampings dan in de eerder genoemde provincies. Daarbij komt dat de huidige trend is dat mensen steeds meer comfort en gemakken willen en minder snel voor een camping kiezen. Ondernemers die de camping er even bij doen krijgen geen klanten en vallen als eerste af. Er wordt niet direct een omzet voor de boerderijcamping gegeven maar wel een tarief van gemiddeld 15-17 euro in het laagseizoen en 17-19 euro in het hoogseizoen. Als we met een gemiddeld tarief van 17 euro per nacht per standplaats gaan rekenen en een bezettingsgraad van gemiddeld 33% komen we op een gemiddelde omzet van 20.000 euro per bedrijf per jaar. Wat redelijk goed is gezien het feit dat de kosten voor een boerderijcamping aanzienlijk lager zijn dan bij de andere vormen van verblijfsrecreatie.

Groepsaccommodaties zitten over het algemeen 85 tot 90% van de weekenden volgeboekt. De deelnemers noemen een percentage bezettingsgraad van 30-40%. Er wordt aangegeven dat bij een bezettingpercentage van 40% er op een omzet van 60.000 euro gerekend kan worden.

Voor logies met ontbijt (B&B) wordt 40% genoemd. Hier wordt een omzetschatting gegeven van 50.000 euro bij totaal aantal plaatsen van 4 kamers en 150 nachten per jaar volgeboekt. In tabel 1 wordt gerekend met 2 kamers omdat niet ieder type boerderij zich leent voor 4 kamers.

Voor huisjes en appartementen wordt ook een bezettingsgraad van 40% genoemd. Hier wordt echter geen omzetschatting gegeven. We rekenen hier dan ook verder met de omzet uit tabel 1.

Omzetschatting dagrecreatie

Het Bedrijven-Informatienet hanteert drie vormen van dagrecreatie namelijk:

Excursies

Eet- en drinkgelegenheden

Sport- en spelactiviteiten

Men merkt op dat er ook zorgrecreatie is. Er wordt de volgende vuistregel gegeven: als men regelmatig naar hetzelfde bedrijf gaat dan valt dit onder de

deelsector zorg. Als bijvoorbeeld gehandicapten een uitje hebben bij een activiteitenboerderij gaan dan valt dit onder recreatie. De omzet in het laatste geval komt bij de ondernemer van de activiteitenboerderij. Opgemerkt wordt waar evenementen zoals een fair onder vallen. Aangezien dit niet veel voorkomt wordt dit verwaarloosd.

Er waren in 2007 1.573 agrarische bedrijven met dagrecreatie. De deelnemers wordt gevraagd of men een verdeling kan maken hoeveel procent van het totaal iedere recreatie activiteit bedraagt. Er wordt aangegeven dat dit moeilijk is want wat hoort waar. Een van de deelnemers heeft een boerderijspa dat valt niet in de bovenste drie categorieën. Als vuistregel wordt gegeven excursies = zien, eet- en drinkgelegenheden is eten en sport- en spelactiviteiten is beleven. Waarschijnlijk zijn er veel bedrijven met meerdere vormen van activiteiten. Men moet in het achterhoofd houden waar de grootste omzet zit. Hierop volgt de opmerking dat als een bedrijf alle vormen heeft de grootste omzet zit in het eten en drinken maar dat hier maar een kleine marge op zit omdat dit ingekocht wordt. Men moet in het achterhoofd houden dat het om de omzet gaat en niet de winst.

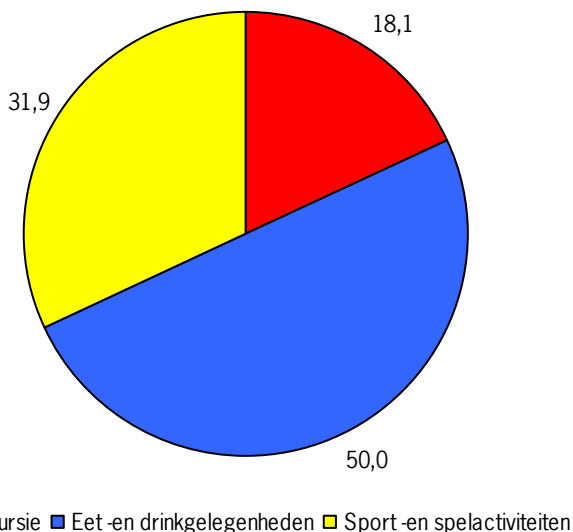
Uit de schattingen van de deelnemers komt de volgende verdeling. Zie de grafiek in figuur B7.5.

De schattingen zijn heel divers. Men geeft aan toch regionaal te hebben gekeken. In Noord-Holland bijvoorbeeld zitten veel bedrijven met excursies. Andere geven aan dat mensen toch vooral willen beleven en dat er daarom meer bedrijven zijn met sport- en spelactiviteiten. Deze verdeling vertaald zich als volgt:

Excursies	zien	285 bedrijven
Eet- en drinkgelegenheden	eten	787 bedrijven
Sport- en spelactiviteiten	beleven	501 bedrijven

Vervolgens wordt de omzetschatting besproken. De deskstudie gaf de volgende omzetcijfers voor dagrecreatie. Er zijn ongeveer 1.570 bedrijven met een gemiddelde omzet van 5.000 euro per jaar. Dit komt op een totaal van bijna 8 miljoen euro voor de dagrecreatie. De grondslag voor deze berekening zijn de gegevens zoals in tabel B7.5 staan.

Figuur B7.5   **Schatting per deelnemer**

Tabel B7.5   **Omzet per bedrijf uit recreatie in het Bedrijven-Informatienet**

	Omzet (euro/jaar/bedrijf)
Excursies	2.650
Eet- en drinkgelegenheden	5.890
Sport- en spelactiviteiten	5.000

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Reactie focusgroep

De meeste geven aan dat de omzet voor excursies wel representatief is. Veel ondernemers krijgen een kleine fooi of een fles wijn.

De omzet van sport- en spelactiviteiten is veel te laag. Er wordt door één ondernemer aangegeven dat deze alleen boerengolf hebben voor gasten en dat zij al aan een omzet van 5.000 euro per jaar zitten. Men rekent met 200 bedrijven met boerengolf en met een omzet van 60.000 euro per jaar (10.000 bezoekers à gemiddeld tarief 6 euro) dan kom je op 12 miljoen.

Er is ook een ondernemer met een activiteitenboerderij en deze heeft een omzet van ruim 100.000. Hiervan komt 60% uit de horeca en 40% uit sport- en

spelactiviteiten. Er wordt ook een kanttekening gemaakt dat de focusgroep bestaat uit de gevestigde orde. Er moet gekeken worden naar het gemiddelde van heel Nederland. Je hebt dan starters, volgers en de gevestigde orden. Deze hebben niet allemaal dezelfde omzet. Het voorstel wordt gedaan om een andere aanpak te doen. Er wordt gerekend met drie omzetcategorieën:

1. 0-50.000
2. 50.000-150.000
3. 150.000-200.000

Vervolgens wordt er bepaald hoeveel procent van de bedrijven in iedere categorie zitten. De volgende verdeling wordt gegeven in categorie 1 en 2 beide 40% en 20% in categorie 3. Voortbordurend op deze omzetcategorieën en percentages wordt de totale omzet voor dagrecreatie 134 miljoen.

Toekomstige monitoring

Als laatste is kort besproken hoe in de toekomst beter de omzetcijfers geïnventariseerd kunnen worden. Er worden diverse suggesties gegeven. Er zijn in Nederland een aantal kleine branche organisaties voor verblijfs- en dagrecreatie. Deze kunnen benaderd worden voor het aanleveren van informatie. Voor verblijfsrecreatie worden onder andere Recron, Nederlands Bureau voor Toerisme, B&B.nl, groep.nl, Pronkkamer, Neerlands goed en Boerenkamer genoemd. Dit soort organisaties zijn er voor dagrecreatie ook. Het nadeel is dat veel van deze organisaties in hun bestand niet hebben staan of deze bedrijven ook een agrarische tak hebben. Dit kan een vertekend beeld geven. Er wordt opgemerkt dat dit soort organisaties overwegend door vrijwilligers worden geleid en deze wellicht betaald willen worden voor deze informatie. Een van de deelnemers vult al 7 jaar een enquête in voor het CBS. Hierin moet hij aangeven hoeveel gasten hij krijgt en de gemiddelde besteding per gast. Een nadeel is dat deze gegevens in de categorie toerisme worden gezet en niet bij verbrede landbouw. Aangegeven wordt dat deze informatie voor CBS ook niet interessant is.

Er wordt aangegeven dat er een Informatienet recreatie kan worden opgezet. De methodiek is er in principe al. Er moeten alleen deelnemers worden gezocht die representatief zijn voor de gehele sector. Met als opmerking dat er dan geen ondergrens gehanteerd moet worden. Daarnaast wordt er geopperd om deze informatie via de accountantskantoren te krijgen. Misschien samenwerking met VLB (vereniging van accountant- en belastingadviesbureaus) om de omzetcijfers te krijgen. Een andere manier is om enquêtes te houden onder de

ondernemers. De deelnemers zijn hier niet enthousiast over. Er moet al teveel worden ingevuld en dit zullen ondernemers dan ook niet doen.

Een studiegroep is een betere manier mits hier iets tegenover staat bijvoorbeeld begeleiding. Om middels een focusgroep de omzet te monitoren is iedereen wel voor in. Ze vonden het een waardevolle bijeenkomst. Het zou leuk zijn om dit een volgende keer bij een ondernemer op het bedrijf te doen. Tijdstip is wel heel belangrijk bijvoorbeeld in december of januari.

Impact multifunctionele landbouw

Als laatste wordt gevraagd om suggesties voor het meten van de impact van de multifunctionele landbouw. Belangrijk zijn meetbare kengetallen waarvoor ondernemers informatie kunnen aanleveren. Er is een voorbeeld gemaakt waarbij onderscheidt wordt gemaakt tussen people, planet en profit. Bij people wordt als voorbeeld gegeven het aantal bezoekers wat een bedrijf heeft. De deelnemers geven de volgende voorbeelden: aantal overnachtingen, percentage bezoekers uit het buitenland, werkgelegenheid die een ondernemers biedt, arbeidsvreugde en contact ondernemer en bezoeker.

Bij planet wordt het voorbeeld bijdrage aan natuur en landschap of aanwezigheid cultuurhistorische gebouwen gegeven. De deelnemers noemen bijdrage bij onderhoud aan landschap dit bijvoorbeeld door aanleg klompenpaden welke onderhouden worden.

Bij profit wordt als voorbeeld genoemd het percentage uitgaven van lokaal ingekochte producten en diensten. De deelnemers noemen de volgende voorbeelden: multiplier effect voor lokale voorzieningen. Leefbaarheid lokale middenstand of juist vestiging van nieuwe middenstand. Hoeveel bezoekers gemiddeld in de omgeving besteden. Hier wordt ook aangegeven dat ondernemers die verbreden collega boeren de kans geven om te blijven boeren. Hiermee wordt bedoelt dat een bedrijf grond afstoot en dit door collega boeren wordt gekocht voor schaalvergroting van hun bedrijf.

Er wordt opgemerkt dat Recron dergelijk onderzoek heeft gedaan en dat hieruit is gekomen dat bezoekers van een boerencamping ongeveer 15 à 20 euro in de omgeving besteden.

Samenvatting

Als we gaan rekenen met de omzetschattingen zoals die door de deelnemers zijn gegeven en de verdeling van Vekabo komen we op de volgende omzetschatting voor de deelsector verblijfsrecreatie. Als eerste de omzet in de verblijfsrecreatie. Deze wordt als volgt:

Tabel B7.8 Omzet verblijfsrecreatie focusgroep				
Recreatievorm	Percentage bedrijven	Aantal bedrijven	Gemiddelde omzet euro/bedrijf/jaar	Totale omzet in mln. euro
Boerderijcamping	55	798	20.000	15,9
Huisjes/appartementen	10	145	33.000	4,8
Groepsaccommodatie	25	362	60.000	21,7
Logies met ontbijt B&B a)	10	145	50.000	7,25
Totale omzet verblijfsrecreatie				49,65

a) Omzet bij 4 kamers.

Vervolgens gaan we kijken naar de omzet voor dagrecreatie. Het rekenen met omzetcategorieën geeft een vertekend beeld daarbij is er geen goede onderbouwing voor deze omzet. Naar aanleiding van de bijeenkomst is een voorbeeld berekening dagrecreatie gemaakt.

Er waren in 2007 1.573 bedrijven met dagrecreatie. Als we dan de verdeling van de focusgroep aanhouden voor de recreatievormen wordt de omzet als volgt. Van de 501 bedrijven met beleving hiervan zijn er 140 bedrijven met boerengolf. Een gemiddeld tarief voor boerengolf is 6 euro per persoon. Als we rekenen met 10.000 bezoekers per jaar. Dan komen we alleen voor de activiteit boerengolf op 60.000 euro. Veel bedrijven met boerengolf hebben ook eet- en drinkgelegenheden van koffie en thee met iets lekkers tot een barbecue. We doen een voorzichtige aanname van 4 euro per persoon voor eten- en drinken dan is de omzet hieruit 40.000 euro per jaar. Dan komt de totale omzet voor bedrijven met boerengolf op gemiddeld 100.000 euro per jaar.

Dan hebben we overige bedrijven met beleving. Vanwege de diversiteit (boerderijspa, farmgames, huifkartocht, enkel kano verhuur enzovoort) doen we een voorzichtige aanname van 5.000 bezoekers per jaar gemiddeld met een gemiddelde uitgave van 5 euro per persoon. Dan komen we op een omzet van 25.000 euro per bedrijf per jaar.

Vervolgens hebben we bedrijven met eet- en drinkgelegenheden. Hierin is ook een grote diversiteit. Denk maar aan een ijsboerderij, pannenkoekrestaurants, theehuizen enzovoort. Bedrijven met een goed lopende eet- en drinkgelegenheid kunnen wel 15.000 bezoekers per jaar hebben met een gemiddelde omzet van 15 euro. Aangezien het aantal bedrijven wat een hoge omzet heeft

uit de verbredingsstak relatief laag is en het aantal met een omzet van onder de 10.000 euro hoog, wordt ook hier een aanname gedaan van 5.000 bezoekers a 5 euro en komen we hier ook op een omzet van 25.000 euro per bedrijf per jaar.

De bedrijven met hoofdzakelijk excursies zullen geen grote omzet hebben. We houden hier dan ook de omzet van het Informatienet aan. De deelnemers waren het met deze omzet eens. Samengevat wordt de omzet als volgt:

Tabel B7.9 Omzet dagrecreatie voor focusgroep					
Recreatie activiteit	Aantal bedrijven	Aantal bezoekers	Gemiddelde uitgave p.p. in euro	Gemiddelde omzet euro/bedrijf/jaar	Totale omzet in mln. euro
Boerengolf	140	10.000	6	100.000	14
Beleving	361	5.000	5	25.000	9
Eet- en drinkgelegenheden	787	5.000	5	25.000	19,8
Excursies	285			2.650	0,8
Totale omzet dagrecreatie					43,6

De totale omzet voor de deelsector recreatie totaal wordt:

Tabel B7.10 Totale omzet uit recreatie van de focusgroep	
	Totale omzet in mln. euro's
Verblijfsrecreatie	49,65
Dagrecreatie	43,6
Totale omzet recreatie	93,25

Bijlage 8

Kaartbeelden multifunctionele landbouw

Werkwijze bij de kaartbeelden

Diverse dichtheidskaarten m.b.t. het voorkomen van verbrede landbouw per (onderdeel van een) sector zijn gemaakt. Ze zijn gecombineerd met kaarten van het stedelijk gebied en de Nationale Landschappen. De werkwijze is als volgt.

Gebruikte bestanden:

GIAB 2007 met Landbouwtellingsgegevens

Nationale Landschappen 2009

Bebouwd gebied 2003

Provinciegrenzen 2008

Selecties:

Op basis van de volgende landbouwtellingsgegevens in het GIAB-bestand is bepaald of een bedrijf verbreed is in een bepaalde sector of dat het een biologisch bedrijf is:

Sector	Rubriek in landbouwtelling
Recreatie, incl. educatie	
Verblijfrecreatie	834, 835
Dagrecreatie	836, 837
Verkoop en verwerking van producten	
Verkoop	845-852, 855, 856
Verwerking	839-843
Zorg, incl. kinderopvang	857-859
Agrarisch natuurbeheer	865-869, 886
Biologisch bedrijf	976

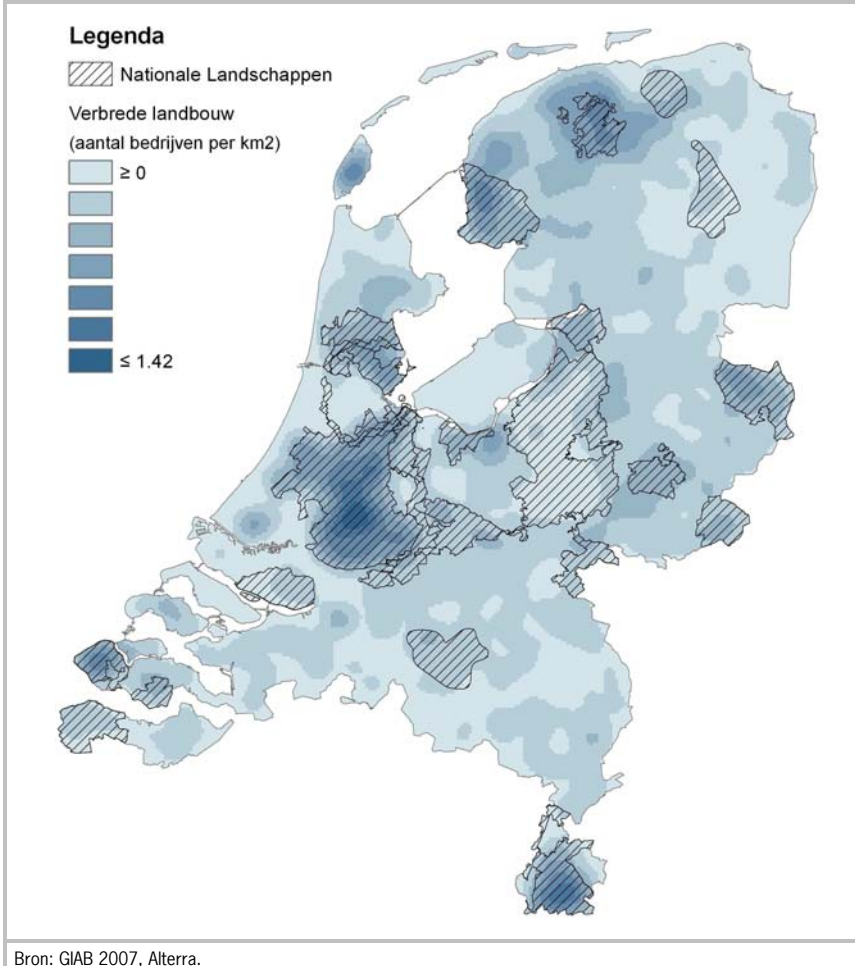
Methode dichtheidskaarten:

De dichtheidskaarten zijn gemaakt met een Kernel Density tool. Deze 'smeert' elk punt 'uit' over een cirkel met een straal van 8900 m. Aan de buitenrand van de cirkel is de waarde nul en in het midden het hoogst, zodanig dat de totale waarde binnen de cirkel één is. Van het midden naar de rand neemt de waarde volgens een kwadratische functie af. Waar cirkels elkaar overlappen worden de waardes opgeteld.

Deze methode geeft een relatief beeld van waar de pieken en dalen zijn in het voorkomen van bedrijven met verbrede landbouw.

Figuur B8.1 Bedrijven met verbrede landbouw 2007 en Nationale Landschappen

Figuur B8.2

Bedrijven met verbrede landbouw en stedelijk gebied

Legenda

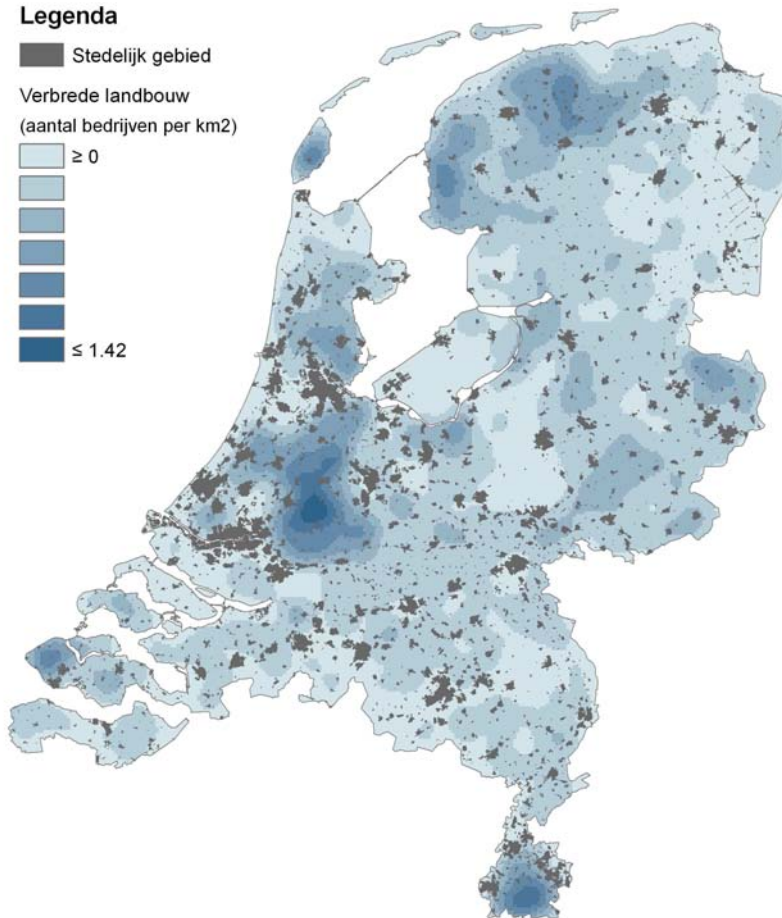
■ Stedelijk gebied

Verbrede landbouw
(aantal bedrijven per km²)

□ ≥ 0

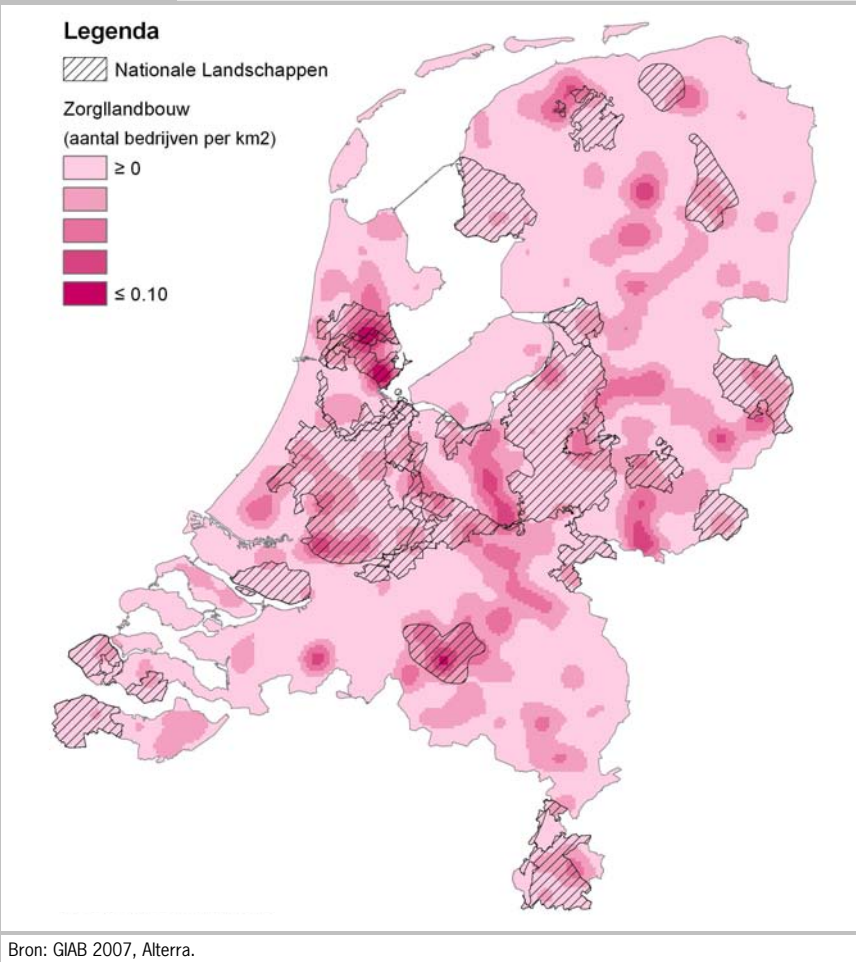

■ ≤ 1.42

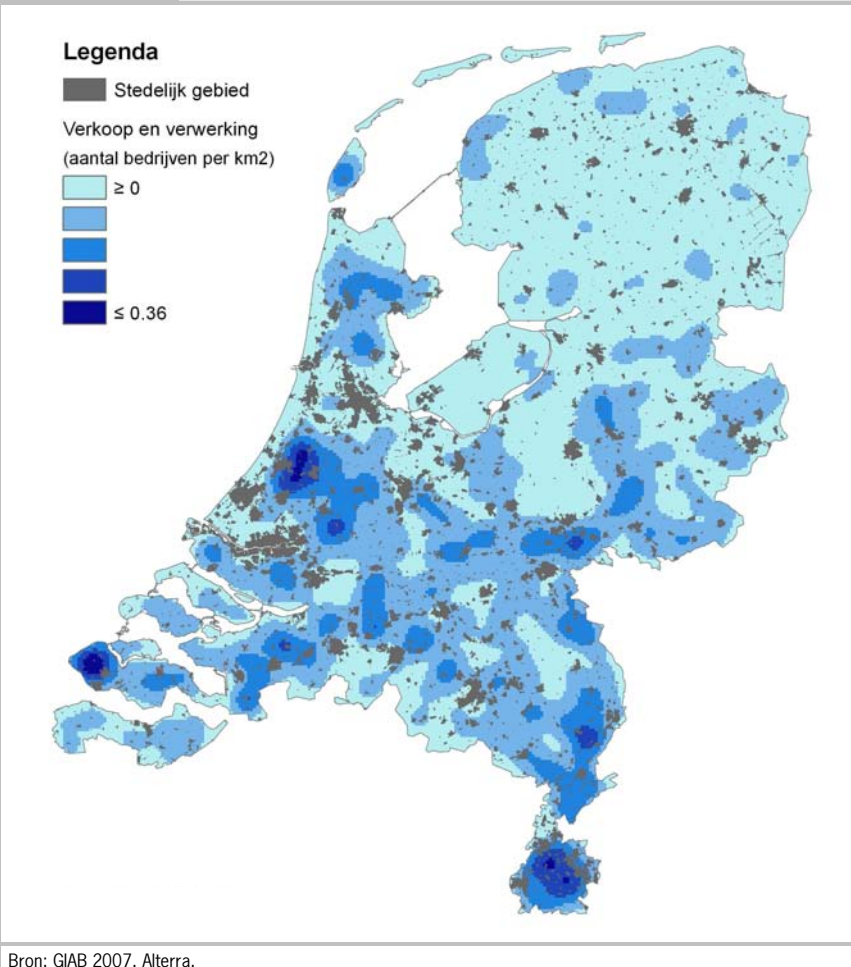

Bron: GIAB 2007, Alterra.

Figuur B8.3 Bedrijven met zorglandbouw 2007 en Nationale Landschappen

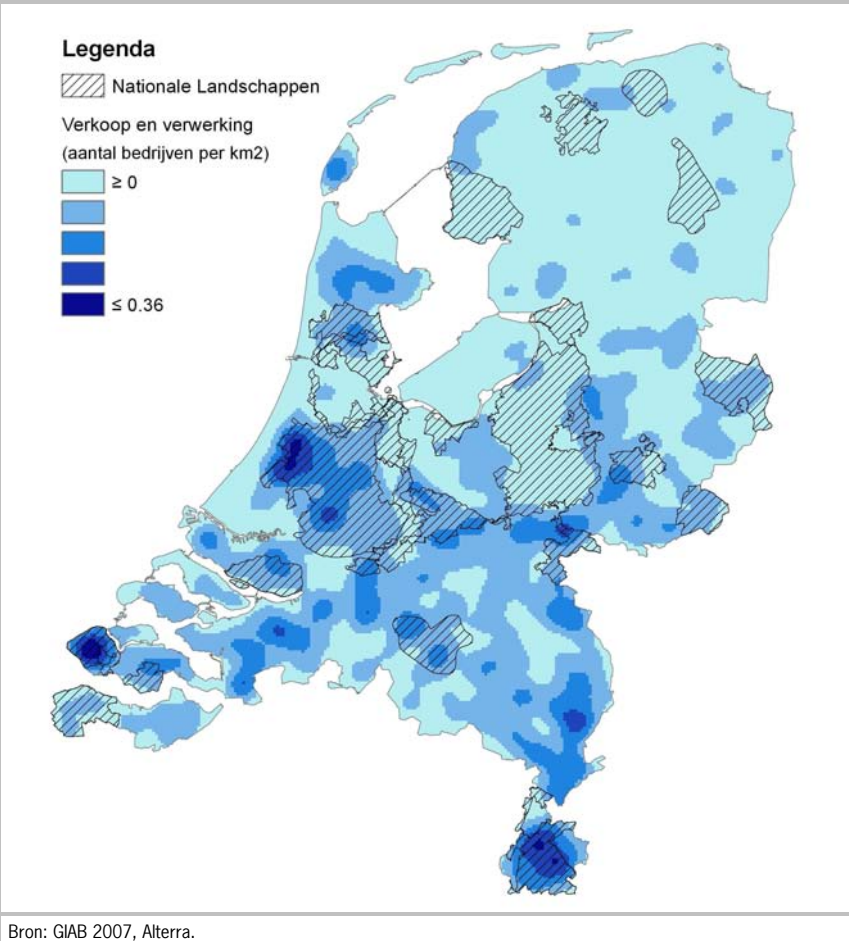

Figuur B8.4 Bedrijven met verkoop en verwerking van producten 2007 en stedelijk gebied

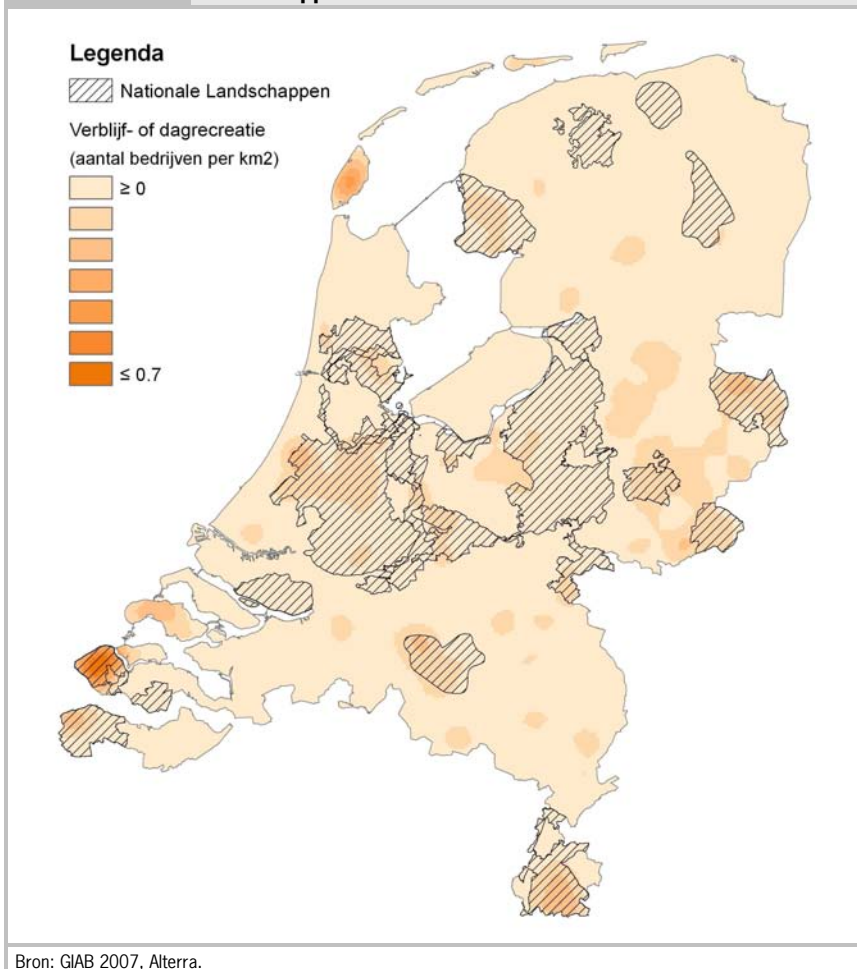
Figuur B8.5

Bedrijven met verkoop en verwerking van producten 2007 en Nationale Landschappen

Figuur B8.6

Bedrijven met verblijf- of dagrecreatie 2007 en Nationale Landschappen

0

Wageningen UR levert als internationaal toonaangevende onderwijs- en onderzoeksorganisatie op de terreinen van voeding en gezondheid, duurzame agrosystemen, een leefbare groene ruimte en maatschappelijke veranderingsprocessen essentiële bijdragen aan de kwaliteit van leven.

Meer informatie: www.wur.nl